Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?

Yalçın MURGUL
Araş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
E-Mail: murgulefendi@gmail.com
ORCID No: 0000-0002-5480-064X

Geliş Tarihi: 28.10.2017 Kabul Tarihi: 03.12.2017

ÖZ

MURGUL, Yalçın, **Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?,** CTAD, Yıl 13, Sayı 26 (Güz 2017), s.4-36.

Bolşevik İhtilali, ekonomisi çöken ve asker sıkıntısı çeken Osmanlı Devleti tarafından büyük bir heyecanla karşılanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı en başarılı savaş performansını gösteren bir kuvvetin herhangi bir talepte bulunmadan savaştan çekilmesi ve Kafkas Cephesi'ndeki Rus askerlerinin savaş karşıtı propagandanın etkisiyle mevzilerini terk edip eve dönmeye başlamaları Osmanlı'nın ömrünün uzamasına eşdeğerdi. Osmanlı basınında Bolşevik İhtilali'nin etkilerine dair hatrı sayılır düzeyde değerlendirmeler yapılmıştı. Buna mukabil, ilk etapta barışçıl bir gelecek vaadiyle ortaya çıkan Bolşevik İhtilali'nin Osmanlı seçkinleri arasında siyasi ve sosyal içerikleri bağlamında nasıl bir konuma oturtulduğunu belirlemek zordur. Enver Paşa ve birçok Osmanlı devlet adamı, Bolşevik İhtilali'nin etkilerini genellikle jeopolitik ve güç ilişkilerine bağlı bir mesele olarak ele almışlardır. Bu yazının ana hedefi Osmanlı devlet erkânının Bolşevik İhtilali'ne yaklaşımlarını var olan belgelerin izin verdiği hudutlar çerçevesinde ortaya koymaktır. Osmanlı devlet adamlarının Bolşevik İhtilali'ne yaklaşımını bir tahlile tabi tutabilmek için hem fikri değerlendirmelere hem de pratikte ne yapıldığına ayrı ayrı parantezler açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik İhtilali, Enver Paşa, Osmanlı-Sovyet İlişkileri, Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi.

ABSTRACT

MURGUL, Yalçın, **What were the Implications of the Bolshevik Revolution for the Ottoman State?,** CTAD, Volume 13, Issue 26 (Fall 2017), pp.4-36.

The Bolshevik Revolution was welcomed with great enthusiasm by the Ottoman State, which suffered from the collapse of the economy and troubled soldiers. The withdrawal of a force that showed the most successful war performance against the Ottoman Empire without any demand and the return of Russian soldiers in the Caucasus Front to home with the influence of anti-war propaganda was equal to the survival of the Ottoman Empire. In the Ottoman press, numerous comments were made about the effects of the Bolshevik Revolution. On the other hand, it is hard to understand how the Bolshevik Revolution, which emerged with the promise of a peaceful future, was contextualised by the Ottoman elites referring to its political and social promises. Enver Paşa and many other Ottoman statesmen generally considered the effects of the Bolshevik Revolution as a matter of geopolitics and power relations. The main objective of this article is to analyze the reaction of the Ottoman State to the Bolshevik Revolution in the light of existing documents. In order to understand the Ottoman authorities's attitude towards the Bolshevik Revolution, both the ideas and policies of the Ottoman statesmen regarding Soviet Russia will be examined.

Keywords: Bolshevik Revolution, Enver Pasha, Ottoman-Soviet Relations, First World War, Caucasus Front.

Giriş

Şubat Devrimi'ne kadar Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da bir operasyona girişmesi kimsenin hayal bile edemeyeceği bir eylemdi. Sarıkamış mağlubiyetinin ardından Osmanlı Ordusu Doğu Anadolu'da felâketin eşiğindeydi ve Rus Ordusu çok kalabalık bir biçimde işgal altındaki Osmanlı topraklarındaki yerini koruyordu. Hayal bile edilemeyeni canlandıracak olan, o güne değin eşine rastlanmamış bir olay olabilirdi ki bu olay 1917 Şubatı'nda gerçekleşti.

1917 Şubat'ında Petrograd'da kötü yaşam koşullarını protesto amacıyla başlayan büyük gösteriler gerçekleştirildi ve bu gösteriler çığ gibi büyüdü. Gösterilerin neticesinde polis kuvvetinin şiddetle bastırmaya çalıştığı isyan büyüyecek ve hükümet güçlerini de etkisiz hale getirecekti. Romanov Hanedanı'nın sonu gelmişti.[1] 15 Mart günü[2] Çar Nikola II tahttan çekildiğini

[1] Voline, *The Unknown Revolution 1917–1921*, Free Life Editions, New York, 1974, s. 131–133.

[2] Bu, bugün kullanılan takvim esas alınarak verilmiş tarihtir. Esasında o dönemde Rusya'da Jülyen Takvimi kullanılmaktadır; Jülyen takvimi yeni takvime göre 13 gün geridedir. Bu yüzden Romanov Hanedanı'nın hâkimiyetinin bitişini getiren olaylar bugünün takvimiyle Mart 1917'de gerçekleştiği halde Şubat Devrimi olarak adlandırılır. Benzer bir durum Rumi Takvim'de de mevcuttur. Osmanlılar Rumi 15 Şubat 1333(28 Şubat 1917)'ten sonraki günleri ve 1333 senesinin son iki ayını takvimden atarak Rumi Takvim ve Gregoryen Takvim arasındaki farkın on üç

açıkladı. Kaos esnasında iki politik merkez oluşturuldu. Bunlar emek ve ordu temsilcilerinin kurduğu, Gürcü Menşeviklerinden Nikolay Çheydze'nin başkanlığındaki ve Bolşeviklerin desteklediği Petrograd Sovyeti ile SR'lerden Georgi Lvov'un başkanlığını yaptığı (Temmuz 1917'de SR'lerden Aleksandr Kerenski Lvov'un yerini alacaktır) Geçici Hükümet idi. Osmanlı kamuoyu da bu gelişmelerden çabuk haberdar olmuştu. Osmanlılar için Çarlığın infilakı Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında bir barış antlaşması imzalanması ihtimali demekti.

Ekonomik yaşamdaki düzensizlik 1917'de Çarlık Rusyası'nın sonunu getiriyordu. Devlet gücünün total dezentegrasyonu nedeniyle ordu ve sivil nüfusun ihtiyaçları karşılanamamıştı. Endüstrilerin iaşeyi sağlaması artık mümkün değildi; dolayısıyla şubatın sonu itibariyle Rusya'nın maddi ve manevi açıdan savaşı sürdürmesi imkânsızdı.[3] Ruslar Anadolu'daki Osmanlı Ordusu'nu yok etmek için Doğu Anadolu'daki ambarları doldururken Petrograd'da "ekmek, ekmek" sloganlarıyla alevlenen gösterilerin sonunda Çarlığı yıkması beklentilerin ötesindeydi.

Çarlığın yıkılışı Rus ordusunda bir süredir süratle artan firarlarla beraber gözlemlenen çözülüşü iyiden iyiye hızlandıracaktı. Bu noktada Anadolu'da konumlanan Rus kuvveti de bir istisnayı teşkil etmiyordu. Kafkasya ordusunda tifüs ve iskorbüt gibi sıhhî problemler ile besin sorunundan kaynaklanan hastalıklar çok yaygındı.[4] 1917'de Rus Ordusu'nun durumu Kafkas Cephesi'nde dahi öyle feci bir mahiyette idi ki Fevzi Çakmak'ın belirttiğine göre sadece 1916-1917 kışında Ruslar Doğu Anadolu ve Kafkas cephesinde 100 bin kayıp vermişlerdi. Buna rağmen takviyelerle bu cephedeki Rus askeri sayısı 250 bini buluyordu. Fakat böyle kalabalık bir kuvveti beslemeye gücü olmayan Ruslar taarruz edememişti.[5] Rusların bu kadar büyük bir kuvvetle Anadolu'da taarruz etmesi geri irtibat merkezi ile arasındaki mesafenin açılmasına ve onarılmaz bir iaşe sorununun ortaya çıkmasına neden olacaktı. Küçük bir kuvvetle Osmanlı mevzilerine saldırılması ise sonuç vermezdi.[6] Böylelikle Ruslar Sarıkamış zaferinin ağır bedeli ile yüzleşiyorlardı. Kesin zafer için muharip kuvvetin tek başına yeterli olmayacağı gerçeği kendini bütün boyutlarıyla ortaya koymuştu.

Osmanlılar, Anadolu'daki Rus Ordusu'nun çözülüşünü görmeye de malikti. Çarlık Rusyası'nın sonunun yarattığı şok ordudaki emir-komuta zincirinin zaafa

gününü ortadan kaldırmışlardı. Dolayısıyla 1 Mart 1334 denildiğinde artık Miladi 1 Mart 1918 tarihi anlaşılacaktı.

[3] Voline*, age.*, s. 128-130.

[4] Werner Zürrer, *Kaukasien 1918–1921. Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer*, Droste Verlag, Düsseldorf, 1978, s. 16; Victor Serge, *Year One of The Russian Revolution,* Holt, Rinehart and Winston, Chicago, 1972 s. 193.

[5] Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri: Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da 1935 de Akademide Verilen Konferanslar*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1936, s. 260.

[6] Felix Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1932, s. 97.

uğramasına neden oldu. 1917 Yazı'na gelindiğinde büyük bölümü köylü olan Rus askerleri birliklerini terk ederek evlerine dönmeye başlamışlardı. Aleksandr Kerenski bu dönemde ısrarla savaşa devam etme kararının arkasında durmuştu. Bu durum hem halk hem de çeşitli siyasal gruplar arasında giderek anti-popülerleşen Kerenski Hükümeti'nin sonunu getirecek ve Bolşevikler'in iktidarı ele geçirmelerini kolaylaştıracaktı.

Bolşevikler Kerenski'nin geçici hükümetini devirdikten sonra Petrograd Sovyeti'nin aldığı kararla 8 Kasım 1917 tarihli, Lenin tarafından hazırlanan bir "Barış Dekreti" yayınlandı. Bu "Dekret"le Sovyet Rusya tüm savaşan devletlere acilen ilhaksız ve tazminatsız bir barış yapılmasını teklif ediyordu.[7]

İlhaksız ve tazminatsız barış önerisi ekonomisi çöken ve asker sıkıntısı çeken Osmanlı Devleti tarafından büyük bir heyecanla karşılanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı en başarılı savaş performansını gösteren bir kuvvetin herhangi bir talepte bulunmadan savaştan çekilmesi ve Kafkas Cephesi'ndeki Rus askerlerinin savaş karşıtı propagandanın etkisiyle mevzilerini terk edip eve dönmeye başlamaları Osmanlı'nın ömrünün uzamasına eşdeğerdi.

Buna mukabil, Bolşevik İhtilali'nin Osmanlı seçkinleri arasında siyasi ve sosyal içerikleri bağlamında nasıl bir konuma oturduğunu belirtmek zordur. Bu dönemde Türkiye'deki sol hareketin Osmanlı devlet çevreleri üzerindeki fikri etkileri ise son derece belirsizdir. Bu sebepledir ki Mete Tunçay *Türkiye'de Sol Akımlar* isimli eserinde Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke yılları arasındaki döneme "Ara Dönem" adını vermiş ve sol hareketin bu periyottaki durumuna dair çok çok sınırlı bilgi nakledebilmiştir.[8] Osmanlı seçkinlerinin Bolşevik İhtilali'nin etkilerine yaklaşımına ilişkin derli toplu bir çalışma yapma ihtimali de benzer bir şekilde sınırlılıklarla çevrilidir. Söz konusu sınırlılığın çok önemli nedenlerinden biri Osmanlı devlet adamlarının kendilerinden geriye sübjektif tavırlarını gösteren resmi belgeler bırakmadaki eksiklikleridir. Ama daha önemlisi, Osmanlı devlet adamlarının anılarını ortaya koyan eserlerin az oluşudur. Anılar çok defa resmi belgelerden daha fazla ve faydalı bilgi sağlar. Türklerde anı yazma geleneği zayıftır, bu yüzden biz çok kere geçmişi Batılıların anılarında tarif ettiği kadarıyla biliriz, öyle hayal ederiz. Bu nokta, Birinci Dünya Savaşı için de geçerlidir. Kazım Karabekir'in de vurguladığı gibi Talat, Enver ve Cemal Paşalar faaliyetlerini ve bildiklerini ortaya koymamıştır.[9] Bugün Talat, Enver ve Cemal Paşaların yayınlanmış anılarının, yaşanılan dönemin yoğunluğu göz önüne alındığında araştırmacılara bilgi ve perspektif sağlamada ne kadar yetersiz kaldıkları ortadadır. Yine 1917-1918 döneminde İttihad ve Terakki iktidarının ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içine girdiği hayatta kalma

[7] Barış Dekreti'nin tam metni için bkz. *Dokumentı vneşney politiki SSSR 1: 7 Noyabrya 1917 g.-31 Dekabrya 1918 g.*, Gosudarstvennoe İzbadetelstvo, Moskova, 1959, s. 11-14.

[8] Bahsi geçen bölüm için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978, s. 66-69.

[9] Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre, İstanbul, 2000, s. 20.

mücadelesinin yarattığı bunalım, o dönemde Bolşevik İhtilali'ne dair derinlikli değerlendirmeler yapma imkânını kısıtlamıştır. Buna ilaveten, İttihad ve Terakki hükümetinin Osmanlı siyasi çevreleri üzerindeki baskısının fikirlerin serbestçe ifade edilmesini zorlaştırması da Bolşevik İhtilali'ne yaklaşımlar konusunun araştırmacılar tarafından layıkıyla ele alınamamasının sebeplerindendir.

Bu yazının ana hedefi Osmanlı devlet erkânının Bolşevik İhtilali'ne yaklaşımlarını var olan belgelerin izin verdiği hudutlar çerçevesinde ortaya koymaktır. Tüm yukarıda ifade edilenlere istinaden Osmanlı devlet adamlarının Bolşevik İhtilali'ne yaklaşımını bir tahlile tabi tutabilmek için hem fikri değerlendirmelere hem de pratikte ne yapıldığına ayrı ayrı parantezler açmak gerekir. Osmanlı devlet adamlarının stratejilerine ve eylemlerine de burada geniş yer verilecektir; çünkü önce de belirtildiği üzere Osmanlı yöneticilerinin fikirlerini ortaya koyan belge ve metinler azdır; dahası Osmanlı idarecilerinin ve basınının yaklaşımlarında belirleyici olan Enver Paşa ve bir grup seçkinin tavrı ve eylemleridir.[10] Osmanlıların Bolşeviklere yönelik tavrını ve siyasetini belirleyen, bu yazıda da görüleceği üzere küçük bir grup seçkindir. Bununla beraber Meclis-i Mebusan'da Bolşevik İhtilali'nin etkilerine dair kendini gösteren birkaç tartışma dahi dönem elitinin bilgisi ve eğilimlerine dair önemli ipuçları vermektedir. Yine diplomatların edindiği bilgiler ve İstanbul'a gönderdikleri tavsiyeler Osmanlı idarecilerinin perspektiflerinin genişlik ölçüsünü ortaya koyar. Bu bağlamda hem Meclis-i Mebusan tartışmaları hem de Osmanlı diplomatik görevlilerinin mesajları dikkatli bir analize tabi tutulmayı hak etmektedir.

Enver Paşa ile İttihad ve Terakki liderliğinin Bolşevik İhtilali'nin ardından izlediği Kafkasya siyaseti, Osmanlıların yeni Rusya'ya bakışını yansıtışı, Osmanlıların değişimlere yaklaşım biçimlerinin anlaşılabilmesi bakımından kritik önemdedir. Kafkasya meselesine yaklaşım, Osmanlı-Bolşevik ilişkilerinin ana damarındaki meseledir. Enver Paşa'nın devrim sonrası Kafkasya siyasetine değinilmeden Osmanlı idarecilerinin Bolşeviklere bakışına dair yapılacak her analiz esas meseleyi izahsız bırakmaya mahkûmdur. Sahip olduğu bu önem nedeniyledir ki Enver Paşa'nın Kafkasya siyaseti yazıda kendine özel bir yer edinecektir.

Meclis-i Mebusan'da Bolşevik İhtilali Üzerine Tartışmalar

İttihad ve Terakki'nin Balkan Savaşı sonrası sahip olduğu neredeyse paylaşımsız hâkimiyete rağmen Meclis-i Mebusan'daki fikri temayüller bütün ve bölünmez değildi; meclis üyeleri iç hadiselere ve uluslararası konulara dair birçok defa farklı tutumlar gösteriyorlardı. Nitekim sınırsız bir hoşgörü dairesinde gerçekleşmese de Meclis-i Mebusan'da Bolşevik İhtilali'nin etkilerine

[10] Osmanlı basınının Bolşevik İhtilali'ne yaklaşımına dair temel eser için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.

ilişkin yapılan konuşmalar ve tartışmalar meclisteki yapının renkliliğini ama zaman zaman da Osmanlı mebuslarının zihin dünyasının tuhaflığını belgelemektedir. Aşağıda da görüleceği üzere söz alan bazı Osmanlı mebusları Bolşevik İhtilali'ni çok yakın bir dikkatle takip etmekle, şaşırtıcı isabette bazı tespitlerde bulunmakla beraber birçok noktaya dair de mübalağalı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bolşevik İhtilali'nin olası iktisadi ve sosyal etkilerine dair bir görüş geliştirememelerinin ötesinde var olan politik meseleler; Bolşeviklerin beslendiği doktriner yapı üzerine meclis üyelerinin ne kadar sınırlı bilgiye sahip oldukları görülmektedir.

Meclis-i Mebusan'da Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey 3 Aralık 1917'de Sovyet Rusya Hükümeti'nin barış talebini coşkulu bir konuşmayla açıklamış ve bu konuşma şiddetli alkışlarla mükâfatlandırılmıştı. Ahmed Nesimi Bey'e göre Bolşevikler, Rusların hürriyetperverane eğilimlerini imha ve ta'kîm etmek için Çarlık Hükümeti'nin Osmanlılara karşı izlediği fütuhatçı siyaseti reddediyordu.[11] Ahmed Nesimi Bey'in bu değerlendirmesinde hangi kaynağa istinad ettiğini söylemek mümkün değildir; bununla birlikte bu tespitin büyük bir tutarlılığa sahip olduğu söylenebilir. Çünkü Lenin'in kaleme aldığı "Sovyet Barış Dekreti"ne Ahmed Nesimi Bey'in bahsettiği yaklaşım hâkimdir; "Dekret"e göre Rusya'nın İtilaf Devleri ile imzaladığı gizli paylaşım antlaşmaları esasen Rus büyük toprak sahiplerinin ve kapitalistlerin ayrıcalıklarının korunmasına hizmet etmektedir.[12]

Meclisteki sol eğilimli mebuslar da Bolşeviklerin sulh teklifi hususundaki görüşlerini sunma fırsatını kullanacaklardı. Bunlardan Salah Cimcoz'a göre tabiat kanunu değişmemiş, güneş yine Şark'ta doğmuştu. Cimcoz, Rusya'daki ihtilalin dünya siyasal sistemlerini yeni bir evreye taşıdığı inancındaydı: Çarlık, Rusya'da yerini sosyal maksimalist (Bolşevik) bir rejime bırakırken Batı'da emperyalist Almanya daha harp bitmeden siyasi sistemini demokratik prensipler üzerine inşa etme eğilimi göstermişti. Nasıl Fransız İhtilali'nin dalgası bir müddet içinde bütün Avrupa'ya tesir etmişse bu yeni gelişmelerin de etkisi bir vakit içinde hissedilecekti. Hele hele fikirlerin yayılma hızının eskisine göre daha fazla olduğu göz önüne alındığında 15-20 sene sonra dünyanın şeklinin değişmesi muhakkaktı. Osmanlı Hükümeti de Rusya ve Almanya'daki bu gelişmeleri dikkate alarak bu değişime hazır olmak mecburiyetindeydi.[13] Cimcoz bu ifadelerinin hemen ardından sulhün niteliğine odaklanmış ve Osmanlıların da

---

[11] *Meclisi Mebusân Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 1, İçtima 4, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 176.

[12] *Dokumentı Vnεşney Politiki SSSR*, s. 13. Devrimden önce de Lenin geleneksel Rus politikasını gerici olarak nitelemekteydi Bkz. Lenin, "Çin Cumhuriyeti'nin Büyük Başarısı", *Pravda*, No 68, 22 Mart 1913; Lenin, *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Savaşları*, Çev. Tektaş Ağaoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1974. 84. Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri ve Lenin Birinci Dünya Savaşı'nın emperyalist bir savaş olduğunu, ilerici bir niteliğinin bulunmadığını, Rusya'yı körü körüne desteklemenin anlamsız olduğunu yazılarında belirtmişti.

[13] *Meclisi Mebusân Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 1, İçtima 4, s. 177.

kayıtsız şartsız bir sulhü istemesi gerektiğini söylemişti. Ancak gerçekten işaret ettiği mesele, Osmanlıların yeni bir siyasal ve toplumsal düzene geçişe hazır olmaları gerektiğiydi.

Salah Cimcoz'un döneme ve Meclis-i Mebusan'ın yapısına göre radikal sayılabilecek bu ilginç yeni düzen değerlendirmesine rağmen mebusların esas dikkatini çeken Cimcoz'un sulh teklifine dair sözleriydi; çünkü genişleme yanlılığı Osmanlı idarecileri arasında hala güçlüydü. Bu doğrultuda, Aydın mebusu Veli Bey, Salah Cimcoz'un bu kayıtsız şartsız sulh teklifini protesto etmişti. Veli Bey'e göre yapılacak sulh, Osmanlıların harbe giriş emellerine uygun olmalıydı; neticede Osmanlılar bu savaşa Almanların ve müttefiklerin güzel gözleri, kralların hatırı için girmemişti.[14] Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi'ye göre ise Rusya'nın sunduğu kayıtsız şartsız barış programı, savaş için oluşturulmuş büyük orduların terhisi, medeniyeti, dili, tarihi ve edebiyatı müsait olan her millete hürriyetini verme vaadi öyle cazibedardı ki dünyada bunun önünde durabilecek bir kuvvet yoktu; Bolşevik Hükümeti bu programa sahip olduğu için dünyanın fiiliyatta en kuvvetli hükümetiydi. Ancak barışın olması için de Rusya işgalindeki geniş Osmanlı arazisinin Ruslar tarafından tahliye edilmesi gerekiyordu.[15]

Aynı oturumda tekrar söz alan Veli Bey, Salah Cimcoz ve yine kayıtsız şartsız barışı savunan Nisim Mazelyah'a verdiği cevapta kayda değer bir tahlilde bulunacaktı. Veli Bey'e göre hem müttefik Almanya'da hem de düşman Fransa'da sosyalistler hümanist fikirler çerçevesinde hareket ediyordu. Bu ülkeler fikri ve organizasyonel gelişimde Osmanlıların çok çok ilerisindeydi; yüksek fikirlerin üstadları bu memleketlerdendi. Örneğin bir İngiliz veya Fransız olmayan Marx sosyalizme ilk ilmi şeklini veren kişiydi. Ancak hem Almanya'daki sosyalistler hem de Herve gibi Fransa'daki anarşistler kendi milli birliklerini ve haysiyetlerini hep ön plana alırlardı.[16] Veli Bey, sosyalist geleneğe dair nitelikçe sorunlu bilgisini kullanarak, meclisteki genel havanın lehine olmasından da istifade ederek rövanşizmi müdafaa etmişti. Osmanlı devlet adamlarından ve entelektüellerinden bir kısmı dünya tarihinde yeni bir dönemin başladığını, bir büyük devletin doğduğunu oldukça erken bir vakitte görebilmişlerdi. Bununla birlikte Veli Bey gibi birçok mebus İttihad ve Terakki rövanşizmine uygun bir barışı savunuyordu.

4 Mart 1918 tarihli meclis oturumunda, Adliye Nazırı Halil Bey'in Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığını beyan etmesi, çoğunlukla coşkulu konuşmaları peşi sıra getirecekti. Bunlardan Musul Mebusu Hacı Mehmet Emin Bey'e göre Rus İnkılâbı, Korkunç İvan'ların, Deli Petroların kanlı tahtlarının yıkılması demekti. Bu inkılab mazlum ve esir milletlerin boyunduruklarının

[14] *Age.* s. 177-178.
[15] *Age.*, s. 178.
[16] *Age.*, s. 179.

kırılmasını, yeni bir milletler hukukunun ilanını taahhüt ediyordu. Hacı Mehmet Emin Bey büyük bir heyecanla, halkların hürriyet kahramanları olan, Tolstoy'ların Gorki'lerin ülkülerini taşıyan Lenin'leri Troçki'leri selamlıyordu.[17] Bolşevik İhtilali, uzun süreli etkileri bağlamında kapitalist düzenin çökmesinden ziyade Kazan'ın Astrahan'ın hürriyeti demekti, Hacı Mehmet Emin Bey'in gözünde.

Rusya'yı en iyi tanıyan mebus olan Azerbaycan Türklerinden Ağaoğlu Ahmed Bey (bugün bilinen ismiyle Ahmet Ağaoğlu) ise meclisteki tüm olumlu yaklaşımların dışında kalmıştı. Çünkü Ağaoğlu'na göre hala çok sayıda Türk ve Müslüman Bolşevik zulmü altında inliyordu, Bolşevik hükümetinin de bunların milli arzularını yerine getirmesi noktasında herhangi bir hareketine rastlanmamıştı. Ufa'da, Kırım'da, Kafkasya'da yeni hükümetler teşkil edilmişti. Osmanlı Hükümetinin Ukrayna ve Bolşeviklerle bundan sonraki ilişkilerinde ise dindaşlarını ve soydaşlarını aynı diğer kavimlerde (Finlandiya, Litvanya, Estonya) olduğu gibi kendi kaderlerini tayin hakkı hususunda çalışmaya davet etmişti.[18] Ancak böyle açık bir ortamda, Sovyet Rusya ile ilişkiler hassasiyet taşırken yapılan bu konuşmaya Enver Paşa müdahil olma ihtiyacını hissetmişti. Ağaoğlu Ahmed Bey'e cevabında bu hususta hükümet üzerine düşeni yapmış olduğu için tekrar teşebbüste bulunmanın lüzumsuz olduğunu ifade ediyordu.[19] Ağaoğlu Ahmed Bey'in söylediklerine benzer hedefler gütse de Enver Paşa, Çarlık sonrası Rusyası ile alakalı kalıcı hedeflerin çok da açık bir biçimde dile getirilmesinden yana değildi.

Meclis-i Mebusan'ın yukarıda bahsedilen iki oturumunda gayet renkli ve ilgiye değer konuşmaların yapıldığı ortadadır. Hacı Mehmed Emin Bey'in Rus tarihine olan ilgisi; Gorki ve Tolstoy'dan sevgiyle bahsedişi, Hasan Fehmi Efendi'nin Bolşevik Hükümeti'nin sahip olduğu program nedeniyle dünyanın en güçlü hükümeti olduğunu ifade edişi, Veli Bey'in Avrupa düşünce geleneğinden övgüyle bahsedip Marx ve Herve gibi isimlerin adını anışı dikkat çekicidir. Osmanlı mebuslarının sosyalist geleneğe Osmanlı tarzı diyebileceğimiz bir sempatiyle yaklaştıkları görülmektedir. Ancak burada ilk dikkat çeken nokta, mebusların özellikle kendi dönemlerine dair bilgi eksikleridir. Örneğin Veli Bey Gustave Hervé'yi (1871-1944) anarşist zannetmektedir. Hâlbuki söz konusu dönemde Hervé sosyalisttir; siyasal hayatının bir döneminde keskin bir anti-militarist olarak dikkat çekmiştir ama anarşist olmamıştır. Üstelik dönem sosyalistleri arasında Dünya Savaşı'na yönelik tavır hususunda ciddi ayrılıklar vardır. Örneğin Lenin daha ilk baştan savaşa karşı tavrını almış ve Dünya Savaşı'nı bir emperyalistler savaşı olarak nitelemiştir. Yine Veli Bey'in konuşma bütünlüğüne hiçbir şekilde uymayan *"örneğin bir İngiliz veya Fransız olmayan Marx sosyalizme ilk ilmi şeklini veren kişiydi"* ifadesini kullanış sebebi meçhuldur.

[17] *Meclisi Mebusân Zabıt Ceridesi*, Devre 3, Cilt 2, İçtima 4, TBMM Basımevi, Ankara, 1991, s. 658.
[18] *Age.*
[19] *Age.*, s. 658-659 .

Konuşmasında Lenin ve Troçki'yi coşkuyla selamlayan, Bolşevik İhtilali'ni Rusya Müslümanları'nın *"azadlığı"* ve uyanışı ile ilişkilendiren Hacı Mehmed Emin Bey'in hem Rusya'daki gelişmelerden hem de Rusya ile barış görüşmeleri sürecinden kısmen habersiz olduğu anlaşılmaktadır. Hâlbuki Hacı Mehmed Emin Bey'in selamladığı Bolşevikler ve Troçki Brest-Litovsk görüşmelerini uzatabilmek için sürekli sorun çıkarmıştı. Yine Ağaoğlu Ahmed Bey'in ifade ettiği gibi Bolşevikler Müslüman halkların bağımsızlığına sıcak yaklaştıklarını gösteren herhangi bir icraata imza atmamıştı.

Konuşmalarda zaman zaman Bolşeviklere hayali gönüldaşlığa kayışların olması dikkat çeker. Oysa bu yazıda görüleceği gibi Bolşevikler 11 Ocak 1918 tarihinde bir "Ermenistan Dekreti" yayınlayarak Doğu Anadolu ve Kafkasya meselesindeki tavrını belli etmişti. Mebuslar Bolşevik İhtilali'ni sosyalistlerin cihanşümul emellerinden bağımsız bir olguymuşçasına değerlendirmişlerdi.

Salah Cimcoz ve Hasan Fehmi Efendi gibi isimler ihtilalin uzun vadeli etkilerine ilişkin meclisteki diğer yorumlarda eksik olan noktalara işaret etmişlerdi. Ancak bu mebusların Bolşevik İhtilali ile ilgili gelecek tahayyülleri gayet ayrıntısız ve bulanıktı. Osmanlı mebusları ihtilalin iktisadi ve sosyal etkilerinin ne olacağı hakkında hiçbir görüş ortaya koymamıştı; bu nokta onların ilgisini de pek cezbetmiyordu. Henüz Osmanlı siyasal liderliği ve milliyetçileri Batı ekonomizminin tam manasıyla etkisi altında değildi. Gelecek tahayyüllerinde milletlerin ve doğunun hürriyeti meselesi öne çıkıyordu. Bolşevik İhtilali sosyal, siyasi, ekonomik programı değil sadece tetiklediği hususlar bağlamında bir güç dengesi meselesi gibi ele alınmıştı. Çünkü burada geleneksel Osmanlı İmparatorluğu'nun stratejik pozisyonunu öncelleyen bir temayül mevcuttu.

Bolşevik İhtilali ve Brest-Litovsk Antlaşması Osmanlı-Rusya ilişkilerinde bir gevşemeyi ifade etse de Osmanlı devlet ricalinde genişlemeci eğilimler hâlâ baskındı. Enver Paşa'nın hayali gerçekleşmiş, *"düşmanın ülkesi"* viran olmuştu. Bolşevikler'in idaresindeki Rusya'nın ana gayesi yeni bir cihanşümul devletin inşası iken, Osmanlıların hedefi çürümekte olan eski imparatorluğun yeni bir formda hayat buluşunu temin etmekti. Bolşevik Rusya'nın ahvaline dair önemli bilgi kanallarından olan Osmanlı diplomatik görevlilerinin de genel yaklaşımı, Enver Paşa gibi yayılma yanlılarıyla paralellikler taşıyordu.

Osmanlı Diplomatik Görevlilerinin Gözlemleri ve Görüşleri

Osmanlıların Bolşeviklerle ilişkileri çok sınırlıydı. Diplomatik görevlilerin bu noktada rolü önemliydi; ancak Rusya savaştan Şubat Devrimi'nden sonra değil, Bolşevikler iktidara geldikten sonra ayrıldığı için burada diplomatik temsilcilikler ancak savaşın sonlarına doğru açılabilmişti. Bu yüzden Rusya'ya ve yakından tanınmayan Bolşeviklere dair haberler çok defa çevre ülkelerdeki Osmanlı sefirlerinden geliyordu. Bu sefirler de haber kaynağı olarak büyük ölçüde

yabancı basında çıkmış yazılardan, Bolşevik karşıtlarından veya yabancı gözlemcilerden istifade ediyorlardı.

Stockholm Sefiri Cevad Bey, Bolşeviklere ve Rusya'nın durumuna dair bilgi sağlamada en faal isimlerdendi.[20] Cevad Bey'in 1918 Mart'ında İsveç'te Rusya'yı bilen görevlilerden aldığı bilgiler, var olan asayişsizlik ve kaos nedeniyle Bolşevik idaresinin bir zamanda nihayet bulacağı yönündeydi. Edinilen bilgilere göre esas sorun kaynaklarından birisi, Bolşevikler arasında var olan sadık görünümlü eski rejim yanlılarıydı. Bunların amacı, idare içindeki kuvvetlerini artırıp, bir askeri kuvvet teşkil edip, zamanı geldiğinde Bolşevik rejimini yıkıp monarşi idaresini tesis etmekti. Bolşevik idaresinin düzeni sağlamaya girişmesi, düzensizlik unsuru olan kendi taifesine savaş ilan etmesi manasına gelirdi ki Bolşevik liderliği buna cesaret edemezdi.[21] Paralel bir biçimde Cevad Bey'in ismini vermediği, ancak Rus İhtilali'nin önemli isimlerinden olan ve Bolşevik aleyhtarı olduğunu belirttiği bir şahıs da Bolşeviklere dair karanlık bir gelecek resmi çizmişti. Bu kişiye göre Bolşeviklerin sağlam görünen vaziyetine rağmen Bolşevik idaresinden rahatsız olanların sayısı günbegün artmaktaydı. Bolşeviklerin halk nezdinde büyük bir desteği yoktu, sanayi ve ekonomi yönetimi de çok iyi değildi, Petrograd'da asayiş zayıftı. Bolşevizm karşıtlığının güçlenmesi için uygun bir ortam vardı lakin Bolşeviklerin alternatifi olabilecek bir idare henüz mevcut değildi.[22] Edindiği bu gibi bilgilere istinaden Cevad Bey Bolşevik iktidarının devamının Rusya'nın harap olması anlamına geleceğine inandığından, bu iktidarın sürmesini Osmanlılar açısından pek hayırlı görüyordu.[23]

İsveç Sefareti raporlarında zaman zaman ilginç karakterlere rastlanmaktaydı; Elsa Björkman ve Anjelika Balabanova gibi.[24] Cevad Bey, gayet zeki ve dirayetli bir kadın olarak tarif ettiği Anjelika Balabanova'dan İsveçli bir dostunun duyduklarını da aktarmıştı. Anjelika Balabanova'nın ortaya koyduğu Rusya portresi ise bambaşkaydı: Balabanova'ya göre Lenin hükümetinin durumu iyiydi ve Bolşevikler Dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük ihtilali yapacaktı.[25]

---

[20] Yine burada Rusya'ya dair haberleri İstanbul'a bildirmek için ciddi bir çaba sarfeden Stockholm Maslahatgüzarı Esad Cemal Bey'in ismini de anmak gerekir. Esad Cemal Bey'in Rusya ahvaline ilişkin derlediği bilgilerin bulunduğu resmi yazıların bir bölümü için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), HR. SYS. 2368/2.

[21] *BOA*, HR. SYS. 2450/5 (Stockholm Sefiri Cevad Bey'in 19 Mart 1918 tarihli mesajı).

[22] *BOA*, HR.SFR.04.. 287/57 (Stockholm Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 15 Mayıs 1918 tarihli yazı).

[23] *BOA*, HR SYS. 2296/1(1 Stockholm Sefiri Cevad Bey'in Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey'e gönderdiği 27 Şubat 1918 tarihli mesaj).

[24]Elsa Björkman-Goldschmidt(1888-1982), ülkesinde meşhur bir gazeteci ve yazardı. 1918'de Rusya'da Kızılhaç temsilcisiyken Osmanlı savaş esirlerinin durumuyla ilgili hususi bilgiler vermişti. Anjelika Balabanova (1878-1965) hem Bolşevik Partisi'nde hem de Komintern'de önemli pozisyonlara gelmiş tecrübeli bir devrimciydi. Ancak, Bolşeviklerle ters düştüğü için 1920'den sonra İtalya'ya gidip burada komünist hareketin bilinen simalarından birine dönüşecekti.

[25] *BOA*, HR SYS. 2458/2 (Stockholm Sefiri Cevad Bey'in Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'e gönderdiği 12 Eylül 1918 tarihli telgraf).

Zaman ilerledikçe Bolşeviklerin artan özgüveninin yansımaları bu cümlelerde görülmekteydi.

Rusya'daki olayların canlı tanığı olan Moskova sefiri Galib Kemali Bey de Cevad Bey gibi Rusya'nın geleceğinde Bolşevikleri görmüyordu. Galib Kemali Bey 1 Mayıs kutlamalarına dair gözlemlerini aktardığı yazıda 1 Mayıs gibi gösterileri kendi mutlak iktidarının bir delili gibi göstermek isteseler de Bolşeviklerin gerçekte halkın çoğunun desteğinden yoksun olduğunu iddia etmişti.[26] 12 Haziran 1918'de, Rusya'ya İngiliz müdahalesi ihtimalinin Bolşeviklerde yarattığı tedirginliği ve devrimden sonra Rusya içinde kalmış Çekoslovak kuvvetinin Omsk şehrini ele geçirişini de haber verdiği kısa telgrafının üslubu, Bolşeviklerin çok zor bir vaziyette olduğu neticesinin çıkmasına sebebiyet verecek nitelikteydi.[27] Nitekim Galib Kemali Bey Mehmed Emin Resulzade'ye de Bolşeviklerin hükümetin başında çok uzun süre kalamayacaklarını ifade etmişti.[28]

Hariciye'de Rusya'nın geleceğine dair en isabetli teşhisi yapan kişi Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'di. Kendi Lozan Üniversitesi deneyimleri ve Rus öğrencilerle konuşmalarından çıkardığı neticeler, Rusya'nın kaderinin rejimin yapısıyla özdeşleştirilmemesi gerektiğini ona göstermişti. Ona göre ülke kimin elinde olursa olsun, söz konusu öğrenciler siyasal rejim istikrar kazandığında ülkelerinin gelişmesi için çalışacaktı. Münir Süreyya Bey, son 25-30 yılda Avrupa'da tahsil görmüş çok sayıda Rus'un ülkenin yeniden ayağa kalkması için önemli bir kaynak olduğu kanaatindeydi. Bu bağlamda Münir Süreyya Bey, eski gücünü kazanıp 10-15 sene sonra yine Osmanlıların başına bela kesilecek Rusya'ya karşı Kafkasya Müslümanlarının seferber edilerek bir sedde dönüştürülmesi gerektiği düşüncesindeydi. Müslümanların tekrar Rusya'nın eline düşmesi engellenmeliydi.[29]

Berlin Sefiri Hakkı Paşa'ya göre de Bolşeviklerin halkların kendi kaderini tayin hakkını kabul edişi Ukrayna ve Finlandiya'ya yaptığı muameleden anlaşıldığı üzere gayet lâfzîydi. Hakikatte Bolşevikler Çarlar kadar emperyalistti.[30]

Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusya'nın durumuna dair raporlar gönderen Osmanlı diplomatik görevlilerinin çok temel özelliği eski Çarlık coğrafyasında yayılmanın kararlı savunucuları oluşları ve İstanbul'u bu yönde sürekli teşvik etmeleriydi. Moskova Sefareti, Müslümanların yaşadığı yerlerde hızlı bir biçimde

---

[26] *BOA*, HR SYS. 2296A/2.

[27] *BOA*, HR SYS. 2368/1.

[28] *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (BCA),930.01.1.17.1, s. 28(Mehmed Emin Resulzade'nin Azerbaycan Dışişleri Bakanı M. H. Hacinski'ye gönderdiği 2 Eylül 1918 tarihli mesaj).

[29] *BOA*, HR SYS. 2295/3(Münir Süreyya Bey'in Hariciye Nezareti'ne Viyana'dan gönderdiği 17 Nisan 1918 tarihli rapor.)

[30] *BOA*, HR SYS. 2450/4 (Berlin Sefiri Hakkı Paşa'dan Hariciye Nezareti'ne 29 Mart 1918'de gelen telgraf.)

şehbenderlikler açılmasını önermişti. Mallarına el konan Müslümanlar da elçiliğe başvurularda bulunuyordu.[31] Galib Kemali Bey, Petersburg Camii'ne Osmanlı Sultanı tarafından hediye edilen halının açılış seremonisinde Rusya Müslümanlarının, kendi deyimiyle Şimal Türklerinin gösterdiği samimiyet ve buna istinaden hilafet makamının yüksek prestijinden bahsederek, Rusya Müslümanlarına yönelik faaliyetlerin arttırılmasını tavsiye etmişti.[32] Yine Tahran Ateşemiliteri Kaymakam Şevket, 14 Haziran 1918'de, Rusya'daki vaziyetin istifadeye açık olduğunu, Osmanlıların Kafkasya'dan Kaşgar'a kadar olan bir coğrafyada Türkleri etkisi altına alma şansının bulunduğunu yazıyordu.[33]

Bu dönemde Rusya'nın ahvaline dair ortaya konan en kapsamlı raporlardan biri Karargâh-i Umûmi İstihbarat ve Matbuat Şubesi mührüyle 1918'de yayınlanan *Rusya'dan Mevsuk Malumat* isimli kitapçıktı. Kitapçık Petrograd'daki hadiselere şahit olan F. Efendi[34] ve Rusya'daki Müslümanlar'ın verdiği bilgilere dayanan 19 Ocak 1918(19 Kanun-i Sani 1334) ve 23 Ocak 1918(23 Kanun-i Sani 1334) tarihli iki rapordan oluşuyordu.[35] Esere göre Bolşeviklerin ne güçleri, ne idari kabiliyetleri, ne sosyal programlarının içeriği kalıcı bir idare kurmalarına müsaade edecek nitelikteydi.[36] Ancak Bolşeviklerin askeri gücü nedeniyle SR'lere galip gelmesi yüksek ihtimaldi. Fakat bu mücadeleyi kazanması Bolşeviklerin uzun süreli bir iktidar kuracağı manasına gelmiyordu; ayrıca Rusların çoğu Bolşevikler iktidarda kaldığı müddetçe anarşinin sonlanmayacağı inancındaydı. Rusya hükümetinin sulhe mecbur kalacağı kesindi. Bolşeviklerin Meclisi dağıtması durumunda iç savaş uzun sürecekti.[37] Meclisin kapatılması neticesinde oluşan askeri isyanı esas alan Bolşevik idaresinin Rusya genelinde aylarca ömür sürmesinin mümkün olmadığı ifade edilmişti.[38] Raporları yazan kişiye göre er veya geç yeni Rusya bir konfederasyon şeklinde teşkil edilecekti. Yazar da burada Rusya Müslümanları arasında faaliyetlerin arttırılmasını önermişti. Neticede Rusya Müslümanlarının büyük bölümü Osmanlı Devleti'ne büyük sempati duyuyordu.[39] Ancak Osmanlı Devleti burada gereken eylem gücünü göstermediğinden hızlı bir Osmanlı etkisinin artışı beklenemezdi. Fakat

---

[31] *BOA*, HR SYS. 2296A/2. Bu dönemde Rusya'daki Müslümanlar arasında Osmanlı tabiiyetine giriş için müracaatlar artmıştı. Müslümanların mal varlıklarını Osmanlı elçiliği vasıtasıyla koruma altına alma istekleri bu eğilimin altındaki temel nedendi(BOA, HR SYS. 2296A/3, Moskova'daki Galib Kemali Bey'in Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 19 Mayıs 1918 tarihli telgraf).

[32] *BOA*, HR SYS. 2453/48 (Galib Kemali Bey'in Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 27 Mayıs 1918 tarihli telgraf).

[33] *BOA*, HR SYS. 2341/48.

[34] Kitapçıkta isim bu şekilde yazıldığı için bu kişinin tam adı ve kim olduğu bilinmemektedir.

[35] Karargâh-i Umumi İstihbarat Şubesi'nden Sofya Sefareti'ne gönderilen yazıda eserin yazarının Rusya'yı tanıyan bir zat olduğu ifade edilir ama ismi belirtilmez. Yazı için bkz. *BOA*, HR.SFR.04.. 287/17.

[36] *Rusya'dan Mevsuk Malumat*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1918, s. 3.

[37] *Age.*, s. 4.

[38] *Age.*, s. 10.

[39] *Age.*, s. 8.

özellikle askeri alanda belli yardımlar yapıldığı takdirde Rusya Müslümanlarının milli hareketinin bir ivme kazanması beklenebilirdi.[40]

Bolşeviklere dair bilgilerin yer aldığı raporların belki de en ilginci Ragıb Baki Bey'e aitti. 1916'da Rusya'daki Osmanlı uyrukluların haklarını korumak maksadıyla İspanya'nın Petrograd Sefareti'nde göreve başlayan Ragıb Baki Bey Çarlığın son aylarından Bolşevik İhtilali'nin kısa süre sonrasına kadar gözlemlediklerini ve duyduklarını bir rapor haline getirmişti.[41] Ragıb Baki Bey'in yazısında zaman zaman Bolşevik hareketine yönelik sempatisini sergilemesi ve sol siyasal hareketlerin programları lehine bir tavır göstermesi dikkat çekicidir. Ragıb Baki Bey'e göre Kerenski, demokrasi hususunda muhafazakârlara rahmet okutacak surette hareket etmemiş olsaydı Bolşevizm çok hızlı bir suretle güç kazanmazdı. Ona göre işçileri olduğu gibi köylüleri de Bolşevikleştiren Kerenski'ydi. Kerenki'nin Kadetlerin etkisi altına girerek köylü ve toprak sorununun çözümü meselesini ajandasından çıkarması köylüler arasında Bolşevik yanlılığının artmasına sebep olmuştu. Ragıb Baki Bey'e göre Kerenski hükümetinin birkaç ayda yaptığı hataları Çar hükümeti yirmi yılda dahi yapmamıştı. Kerenski'nin elinde milyonlarca ruble ve çok sayıda casus olduğu halde Bolşeviklerin ne milyonlara ne de Batı'nın desteğine ihtiyacı vardı. İslam milletleri için bir sosyalizm tehlikesi hiçbir zaman mevcut olamazdı. Dahası Rusya'yı parçalayan, barış isteyen ve ateşkes teklif eden, İngilizlerin ve Fransızların maddi gücüne ve entrikalarına hiç önem vermeyen de Bolşevikler'di. Ragıb Baki Bey'e göre Rusya'nın bölünme ve güç kaybetme süreci tamamlanana kadar Bolşeviklerin iktidarda kalması Osmanlıların menfaatineydi. Rasputin'den Kerenski'ye kadar çeşitli tarihsel karakterlere dair bilgiler veren Ragıb Baki Bey'in raporu renkli bazı anıları da ihtiva ediyordu.

---

[40] *Age.*, s. 8-9. Bu esere benzer bir biçimde 1918'de Matbaa-i Askeriye tarafından yayınlanmış iki kitapçık daha dikkat çeker. Bunlardan birisi Umur-i Şarkiyye İdaresi'nin(Teşkilat-ı Mahsusa'nın) Kafkas Şubesi'nin hazırladığı 25 Temmuz 1918 tarihli bir rapora isitinaden basılmış *Rusya'nın Ahval-i Hazırası Hakkında Rapor*'dur(Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1918). Diğeri ise *Rus Kızılordu ve Donanmasının Tenkisi* adını taşıyan, ancak Kızılordu teşkilatlanmasından ilk sayfalarda bahseden bir yazı haricinde Rusya'nın genel vaziyetine, Güney Kafkasya'da İngiliz faaliyetlerine değinen Mayıs 1918 tarihli bazı raporları da içeren bir kitapçıktır. Bu eserde Rusya Müslümanları'nın süreli yayınlarında çıkan bazı yazılar da yer alır. İki kitapçıkta da özel bir bilgiye veya özel bir öngörüye rastlanmaz. Ancak Rusya'nın idari ve mali vaziyetine, Bolşeviklerin içinde bulunduğu duruma ve Rusya'yanın dış ilişklerine dair genel bir nitelik taşısa da kayda değer bilgiler bu kitapçıklarda mevcuttur. İki eserdeki raporlarda da verilen bilgiler, Bolşevik idaresinin çok da uzun ömürlü olmayacağı izlenimini verir. *Rusya'nın Ahval-i Hazırası Hakkında Rapor*'da Rusya içindeki Çekoslovak askeri kuvvetinin Bolşevik hükümetine karşı giriştiği harekâta ve beraberinde değişik bölgelerde gelişen askeri mukavemete özel bir parantez açılması dikkat çekicidir.

[41] *BOA*, HR. SYS. 2369/2. Aslında Ragıb Baki Bey'in Rusya'nın ahvaline dair çeşitli raporları bulunmaktadır. Bu makalede bahsi geçen tarihsiz rapor, Bolşeviklere dair bazı özel değerlendirmeleri içermesi bakımından kıymetlidir.

Ragıb Baki Bey, hapishanede tanıştığı ve burada iki hafta boyunca kendisiyle görüştüğünü iddia ettiği Troçki'den övgülerle bahsetmişti.[42]

Osmanlı diplomatik görevlileri, yazılarında ve raporlarında Bolşevik İhtilali'nin dünya siyasetine olası etkilerine, Bolşevik ideolojisinin çevrede yapacağı tesire değinmemişlerdi; çünkü Bolşeviklerin iktidarda pek tutunamayacağını düşünüyorlardı. Bolşeviklerin sınıfsal ve küresel hedeflerini ortaya koyan resmi belgelerin, beyannamelerin ve kararnamelerin örnekleri de İstanbul'a gönderilmişti. Ama yazışmalarda bir düşünce akımı olarak komünizmin Osmanlı tebaasını etkileyebileceğine yönelik bir kaygıdan da eser yoktu. Osmanlıların ideolojinin gücüne yönelik bu önemsemezliğini sergileyen örnekler de mevcuttu. Örneğin Mart 1918'de Alman, Avusturyalı ve Türk esirlerinden bir grubun savaşın sonlandırılması ve orduların terhis edilmesi yolunda Petrograd'da yayınladıkları beyanname üzerine yapılan araştırmada bu beyannameyi imzalayan Osmanlı esirlerinin Musevilerden ibaret oldukları ifade edilecekti.[43] Ancak bu kayıtsızlık zaman ilerledikçe ve Bolşevikler daha yakından tanındıkça yerini şüpheye bırakacaktı. Galib Kemali Bey 1 aydır yayınlanmayan, Mustafa Subhi'nin çıkardığı *Yeni Dünya* gazetesinin Temmuz 1918'de yeniden yayınlanmaya başlaması üzerine Rusya Dışişleri Komiserliği'ne bir nota vermişti.[44] 1918 Ağustos'u sonlarında Dâhiliye Nazırı İsmail Bey vilayetlere gönderdiği yazıda Rusya'nın dağılmasına neden olan sosyalist fikriyatın yayılmasına meydan verilmemesi, buna yönelik faaliyetlerde bulunabilecek kimselerin ise takibe alınmasını istemişti. Bu emre sebep olan ise 26 Temmuz 1918 tarihli *Berliner Tageblatt* gazetesinde çıkan, Moskova'da Müslüman Komiserliği tarafından Türk sosyalistlerinden oluşan bir cemiyetin organize edildiği, bu Türk sosyalistlerinin Türkiye'deki emekçileri uluslararası amele hareketinin yanına çekmek amacıyla harekete geçeceğine, yine Türkiye'deki sermayedar ve burjuva kesimini düşürmek için avam arasında kışkırtıcı faaliyetlerde bulunulacağına dair bir haberdi.[45] Yine 15 Eylül 1918'de Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafta, Sinop'tan firar eden eski Canik mebuslarından Mustafa Subhi'nin Moskova'da düşmanların menfaatine *Yeni Dünya* isimli bir gazete yayınladığı bildirilmiş, bu yüzden Subhi'nin Osmanlı ülkesindeki tanıdıklarıyla temasa geçmesine karşı tedbirlerin alınması

[42] Troçki 1917 Ağustos başlarından Eylül ayı ortalarına kadar Petrograd'da hapishanede kalmıştı. Ragıb Baki Bey'in de aynı sıralarda Petrograd'da tevkif altında bulunduğu göz önüne alındığında, bu iki kişinin tanışmış olması kuvvetle ihtimaldir.

[43] *BOA*, DH. EUM.5.Şb 55/27.

[44] *BOA*, HR. SYS. 2370/1(Galib Kemali Bey'in Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'e gönderdiği 19 Temmuz 1918 tarihli yazı). Mustafa Subhi de *Yeni Dünyanın* yayınının durdurulması için Galib Kemali Bey'in üç kez nota verdiğini belirtir (*Mustafa Suphi ve Yoldaşları*, Güncel Yayınlar, İstanbul, 1977, s. 97).

[45] *BOA*, DH. ŞFR. 90/204.

istenmişti.[46] Osmanlılar sosyalizmin, sınırları ve milliyet farklılıklarını aşan niteliğini fark etmişlerdi.

Osmanlı diplomatları ve devlet görevlileri, yazılarında Rus Devrimi'nin taraflarından, içinde yer alan ideolojik eğilimlerden, politik figürlerinden pek bahsetmemiş, Rusya coğrafyasında Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğe yönelik bir yapılanmaya gitmesini tavsiye etmişlerdi. Stratejik süreçler söz konusu olduğunda her zaman ciddi politik zaaflar gösteren, fakat keskin bir taktiksel görüşe sahip Enver Paşa için de Bolşevik İhtilali geleceğe yönelik yeni bir yapılanmanın tetikleyicisiydi; kaybedilmek üzere olan bir savaşın sonundaki yeni bir ümit hikâyesinin başlangıç noktasıydı. Enver Paşa'nın açılışı yapmak için seçtiği yeni hedef ise doğal olarak Kafkasya'ydı. Osmanlı-Bolşevik ilişkilerinin en fazla yoğunlaştığı nokta da Kafkasya meselesi olacaktı.

Enver Paşa'nın Yeni Planları

Osmanlı Devleti ve Rusya arasında ateşkes 18 Aralık 1917'de imza edilen Erzincan sözleşmesiyle gerçekleşmişti. Ancak Osmanlılarla Bolşeviklerin ilk yoğun temas noktasını teşkil edecek hadise 22 Aralık 1917'de Brest-Litovsk barış görüşmelerinin başlamasıydı.[47] Hem Sovyet Rusya, hem de Osmanlılar mütevazı bir barış akdi için masaya gelmiş gibi görünseler de iki tarafın da gerçek istekleri karşılıklı beklentilerin ötesindeydi.

Bolşevikler Doğu Anadolu ve Kafkasya 'da halklar arasında büyük bir güce sahip değillerdi. Ancak hakikatte amaçladıkları hâkimiyet sahasını buraya taşımak, Osmanlıların 1914 sınırlarına ulaşabilmesini mümkün oldukça engelleyebilmekti. Buna bağlı olarak Bolşevikler 11 Ocak 1918'de Lenin, Stalin, Sovyet Halk Komiserliği idarecilerinden V. Bonç-Brueviç ve Sovyet sekreteri N. Gorbunov imzalı 13 numaralı "Türk Ermenistanı Kararnamesi"ni yayınladılar. Kararnamede Bolşevikler "Türk Ermenistanı"ndaki Ermeni Halkı'nın kendi kaderini tayin hakkını ve Ermeni milis kuvvetinin oluşturulmasını savunuyorlardı. Buna göre bütün Ermeni mültecilerin Osmanlı topraklarındaki anayurtlarına dönme hakkı olmalıydı. Bolşevik Komiser Stepan Şaumyan Türk topraklarındaki yeni Ermenistan'ın organizatörü olacaktı.[48]

"Türk Ermenistan Dekreti"nin yayınlanması üzerine, Ahmed Nesimi Bey, Troçki ile bir görüşmede bulunacak ve Osmanlı Hükümeti'nin Sovyet Rusya'nın

[46] *BOA*, DH. ŞFR. 91/154.

[47] Brest-Litovsk görüşmelerine ve antlaşmanın imzalanmasına dair teferruatlı bilgi için bkz. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri,(22 Aralık 1917-3 Mart 1918)*, Dergah, İstanbul, 1998; John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace March 1918*, The Norton Library, NewYork, 1971; Akdes Nimet Kurat, Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı, *Belleten*, Cilt XXXI, Sayı 123, 1967, s. 375-413; Yusuf Hikmet Bayur, Birinci Genel Savaş'tan Sonra Yapılan Barış ve Antlaşmalarımız I, Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918), *Belleten* Cilt XXIX, Sayı 115, 1965, s. 499–516.

[48] *Dokumentı Vneşney Politiki SSSR*, s. 74-75.

Ermeni politikasına yönelik kaygılarını bildirecekti. Troçki ise Ahmed Nesimi Bey'e cevabında Ermenileri silahlı Kürtlere karşı kendilerini savunmaları için silahlandırdıklarını belirtmişti. Troçki silahlı Ermenilere bir şey yapamayacak olan Kürtlerin de bu durumda anlaşma zemini arayacaklarını iddia etmişti.[49] Talat Paşa'ya göre Bolşevikler kasten müzakereyi uzatıyorlardı. Talat, Brest-Litovsk görüşmelerindeki tavırlarından yola çıkarak Bolşeviklerin âlemşümul bir ihtilal peşinde oldukları kanaatine varmıştı.[50] Talat Paşa, Bolşevik idaresinin karakterine dair Osmanlılar arasında ilk derinlikli teşhisi yapan idarecilerden biriydi.

Enver Paşa ise Rusya'nın askeri ve siyasi zayıflığı nedeniyle barış görüşmelerini uzatamayacağının, bir şekilde birçok ödün de vererek barışa razı olacağının farkındaydı.[51] Enver, Brest-Litovsk sürecinde sadece 1914 sınırlarının restorasyonunu da amaçlamıyordu. Ona göre Rusların sulhe mecbur oldukları bu dönemde aynı Finlandiya ve Letonya'da örneklerinde olduğu gibi Kars, Ardahan ve Batum'un da Rusya'dan ayrılışı kabul ettirilebilirdi.[52]

Daha barış görüşmeleri başladığında Enver Paşa'nın zihninde Rusya Müslümanlarına yönelik şemalar canlanmıştı. Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Müslümanlarla birleşerek savaşa devam etme fikri ocak ayında dahi mevcuttu. Rus Ordusu'ndaki Tatar[53] subaylarının Müslümanlara askeri talim vermeye başlayıp Ermenilere karşı mücadeleye girişmeleri ve İran Azerbaycanı'ndan Rus askerlerinin çekileceği haberi daha 1918'in başında Enver'in Kafkasya ve İran'a ilgisini açıkça göstermesine neden olmuştu.[54] Osmanlı devlet ricali içinde de Enver'in bu tutumuna yakınlık mevcuttu. Galib Kemali Bey Berlin'den 17 Ocak 1918'de Talat Paşa'ya çektiği telgrafta milletlerin kendi kaderini tayin hakkı prensibinin Rusya'da uygulanmakta olmasından istifade edilmesini ve muhtariyet hareketinin gerçekleşebileceği yerlerde Osmanlı Devleti'nden görevlilerin milli ve idari teşkilatların oluşturulmasında yer almalarını tavsiye etmişti.[55] Buna paralel olarak Sadrazam Talat Paşa Enver Paşa'ya 1 Şubat 1918'de gönderdiği telgrafında Ukrayna devleti kurulup bağımsızlığına

[49] *BOA*, HR. SYS. 2295/3(Sadrazam Talat Paşa'nın Berlin'den Enver Paşa'ya gönderdiği 19 Ocak (19 Kanun-i Sani) 1918 tarihli telgraf).

[50] *BOA*, HR. SYS. 2397/5 (Talat Paşa'nın Enver Paşa'ya çektiği 17 Ocak 1918 tarihli telgraf).

[51] *BOA*, HR. SYS. 2397/5 (Enver Paşa'nın Talat Paşa'ya gönderdiği 11 Ocak 1918 tarihli telgraf).

[52] *BOA*, HR. SYS. 2397/6 (Enver Paşa'nın Talat Paşa'ya gönderdiği 11 Ocak 1918 tarihli telgraf); yine bkz. *TTK Arşivi*, Kazım Orbay Koleksiyonu, Dosya:2, No: 17.

[53] Çarlık döneminde Ruslar tarafından Kafkasya Türkleri ve bugün Azerbaycan Türkleri olarak adlandırdığımız halk Tatar olarak isimlendiriliyordu. Hâlbuki Kafkasya Türkleri Oğuz Türkleri'ndendi. Burada amaç Kafkasya Türkleri'nin milli kimliklerinin reddiydi. Tatar ifadesi Batılılar tarafından da benimsenmiş, Kafkasya Türkleri anılırken "Tatar" ifadesi sıklıkla kullanılmıştı.

[54] Enver Paşa'nın Brest-Litovsk'taki Sadrazam Talat Paşa'ya 14 Ocak 1918 tarihli telgrafı, bkz. *TTK Arşivi*, Kazım Orbay Koleksiyonu, Dosya:2, No: 21.

[55] *BOA*, HR. SYS. 2397/6.

kavuşursa, Kafkasya'da da bir İslam Hükümeti'nin teşkiline imkân hazırlanacağını ifade ediyordu.[56]

Brest-Litovsk görüşmeleri uzadıkça Bolşevikler tutumlarını giderek katılaştırmıştı. Troçki'nin 10 Şubat itibariyle *"ne savaş ne barış"* retoriğinden istifade ederek barış antlaşması imzalamayı reddetmesi Almanya'ya Rusya içlerine doğru yeni bir saldırı geliştirme imkânı yaratmıştı. Ateşkesin bozulması üzerine İttifak devletlerinin başlattığı harekât Enver Paşa'yı öngörülerinde haklı çıkmış, Sovyetler Almanlar karşısında kısa sürede yenilerek barış masasına oturmuştu. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Rus kuvvetleri işgal altındaki Osmanlı topraklarını boşaltarak, ardından Ardahan, Kars ve Batum'dan da çekilecek, buralardaki halkın özellikle Osmanlılarla ilişki geliştirerek yeni hükümetler teşkil etmesine karışmayacaktı. Fakat Osmanlılar bu çok avantajlı hükümlere rağmen Bolşeviklere yönelik Doğu siyasetini 1876 Osmanlı-Rus hududunun restorasyonu hedefi ile sınırlamayacaktı. Daha Brest-Litovsk Antlaşması imza aşamasındayken Osmanlılar çok ileri hedefler peşinde olduklarını ortaya koymuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Genelkurmay Başkanlığı görevinde bulunan General Hans von Seeckt'in 1 Mart tarihli raporuna göre Osmanlılar Brest-Litovsk'ta Üç Vilayet'in kendilerine verilmesi haricinde Kafkasya'da tam anlamıyla bağımsız bir devlet kurulmasını, halkların kendi kaderini tayin hakkının Orenburg, Kazan, Türkistan, Buhara gibi yerler de dâhil olmak üzere Rusya'da yaşayan Müslümanlara verilmesini de talep edeceklerdi.[57] Osmanlıların bu ısrarına Almanlar olumsuz yaklaşmışlardı; buna istinaden Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey, Hakkı Paşa'ya sadece Kafkasya milletleri ile ilgili tekliflerinde ısrarcı olacaklarını bildirmişti. Halil Bey, Troçki'nin Kafkasya'daki milletlerin mukadderatını tayin hakkını da kabul ettiğini yazmıştı. [58]

Brest-Litovsk Antlaşması İstanbul'daki siyasal çevrelerde bir zafer gibi algılanmıştı. Ancak Osmanlılar hem Doğu Anadolu topraklarını hem de Kars, Ardahan ve Batum'u askeri harekâtlar neticesinde geri alacaktı. Batum, Transkafkasya Hükümeti güçleri ile olan çatışmada; diğer yerler ise Daşnak milisleri ve alayları ile yapılan müsademeler neticesinde Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Osmanlıların 1918 Mayıs'ında Ermeni kuvvetlerini Aleksandropol ve Karakilise gibi yerlerde yenilgiye uğratmaları sonucunda, Transkafkasya Cumhuriyeti[59] dağılmış; mayıs ayının sonunda Gürcistan, Azerbaycan ve

---

[56] Emin Ali Türkgeldi, "Brest-Litowsk Konferansı Hatıraları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 13, Mart 1986, s. 50.

[57] Carl Mühlmann, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis Im Veltkriege*, Koehler, Leipzig, 1940, s. 190-191.

[58] *BOA*, HR. SYS. 2296/1 (Brest Litovsk'daki Halil Bey'den Berlin Sefiri Hakkı Paşa'ya gönderilen 2 Mart 1918 tarihli telgraf).

[59] 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Transkafkasya'daki Gürcü, Ermeni ve Müslüman siyasal gruplarının birleşmesiyle bir Transkafkasya komiserliği kurulmuştu. Bu yapıya bağlı bir

Ermenistan ismiyle müstakil devletler kurulmuş, bu devletler 4 Haziran 1918'de Osmanlı İmparatorluğu ile dostluk ve işbirliği anlaşmaları imzalamışlardı.[60]

Rus Devrimi'nin yarattığı kaos ortamının mahsulü Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın hiçbir evresinde ve cephesinde yakalayamadığı nispi askeri kuvvet ve diplomasi masasındaki tahakküm kudretiydi ve Osmanlılar bu avantajı kullanarak Enver Paşa'nın kararlı siyasi liderliğiyle hızlı sayılabilecek bir askeri ilerleyiş kaydedip 1877-1878 sınırlarının dahi ötesine geçmişti. Balkan Savaşı esnasında iktidarı ele geçirdiğinde İstanbul'da bir kahraman ve deha olarak görülen, ancak Birinci Dünya Savaşı ilerledikçe halkın ve İttihad ve Terakki kadrolarının nazarında itibarı süratle irtifa kaybeden ve çok önemlidir ki Sarıkamış taarruzunu gerçekleştirebilecek kadar gözü kara bir fütuhat anlayışına sahip Enver Paşa'nın tutkuları nispetinde bu kadarı haliyle yeterli değildi. Rusya'nın Bolşevik Devrimi neticesinde savaştan çekilmesi Osmanlı tarihinde az görülen bir şansı da Osmanlıların karşısına çıkaracak, Enver Paşa Sarıkamış hezimetinin enkazı altında kalan stratejilerini daha müsait koşullarda hayata geçirme şansını yakalayarak Bakü'yü yeni hedef olarak belirleyecekti. Turan bir hayal kırıklığı olmaktan çıkıp ciddi bir düşünceye dönüşmüş, yeniden doğmuştu.

Akdes Nimet Kurat'a göre Bolşevik İhtilali sonrası dönemde Enver Paşa'nın esas amacı Rusya ile Osmanlı Devleti arasında büyük bir tampon İslam Devleti kurarak Rusya ile olan sınırı ortadan kaldırmak ve kadim Rus tehlikesini bertaraf etmekti.[61] Allen ve Muratoff'a göre ise Kafkasya'ya doğru genişleme sayesinde bir anlamda Arap vilayetlerinin kaybını da telafi edecekti.[62] Doğu'daki Üçüncü Ordu'nun gücünün ısrarla korunmasına yönelik tutum Allen ve Muratoff'un da belirttiği üzere bu amacın yansımasıydı.

Osmanlı devlet adamları bu dönemde Kafkasya'ya Osmanlı Ordusu'nun girişi için çok sayıda çağrıyla karşı karşıyaydı. Kazan Türklerinin eski milli idare reisi Sadri Maksudi Bey dahi Mayıs 1918'de Moskova Büyükelçisi Galib Kemali Bey'i ziyaretinde Türkistan'ın en birinci kapısı olarak nitelediği Bakü'nün bir an önce işgal edilmesini tavsiye etmişti.[63]

---

meclis(Seim) bulunuyordu, Gürcü Menşevikleri burada öncü pozisyonundaydı. Menşevikler, Müsavat Partisi ve Daşnaklar Transkafkasya Hükümeti'ni teşkil eden ana güçlerdi. Transkafkasya'daki bu sıradışı geçici yapılanmaya dair ayrıntılar için bkz. Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia, 1917-1921*, Templar Press, Birmingham, 1951, s. 32-127.

[60] Batum Konferansı'na dair detaylı bilgi için bkz. Enis Şahin, *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları(1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

[61] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1970, s. 383.

[62] W. E. D Allen, P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of The Wars on The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, University Press, Cambridge, 1953, s. 459.

[63] *BOA*, HR. SYS. 2369/2 (Galib Kemali Bey'in Moskova'dan Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 12 Mayıs 1918 tarihli telgraf.

Osmanlı Devleti'ne Kafkasya ve Rusya'dan bilgi sağlayan kesimler Osmanlı siyasetini yönlendirebilmede nispeten ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Bu noktada Azerbaycan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakını savunanların en ateşlileri Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın mensuplarıydı. Osmanlı Devleti'ne ve İttihad ve Terakki Fırkası'na yakın olan bu parti siyasal konjonktürün etkisiyle kendine çok sayıda taraftar toplamıştı. Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın siyasal retoriği gayet provokatifti. Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası 28 Mart 1918 tarihli protokolünde Kafkasya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakını savunmuş, Kafkasya'nın büyük çoğunluğunun Türk olduğunu iddia ederek ilhak hakkına temel oluşturmuş; bu gerçeği *"görmeyen"* ve Tiflis Hükümeti ile anlaşan Müslüman partilerinin ise davaya ihanet ettiklerini ima etmişti.[64] Bu fırkanın yayınladığı programda sosyalizmin gerçekleşmesi için genel bir denkliğin gerekli olduğu vurgulanıyor,[65] meramnamede ise bütün Kafkasya Müslümanları'nın eski anavatan Türkiye'ye ilhakı, bütün Türkler'in Büyük Türkiye'ye katılarak bu vasıtayla İslam âleminin koruyucusu olması, Rusya ile de Müslüman ve Türklerin azad edilmesi karşılığında dostane ilişkiler kurulması savunuluyordu.[66] Program bir parti programı olmaktan ziyade Pan-Türkizm'in manifestosunu andırıyordu ve İttihad ve Terakki'nin uzun vadeli hedefleri hakkında ipuçları vermekteydi. Bu çağrıyı yapan Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'nın başkanlığındaki kişi geçmişte "Himmet" grubunda yer alan ve 1915'te hakkında Türkiye propagandası yaptığı şüphesiyle soruşturma açılan[67] İsa Aşurbeyov'du[68]. Aşurbeyov Rus Devrimi'nden sonra İttihad ve Terakki'nin çok sayıda programının Kafkasya'ya gönderilmesini talep etmişti.[69] Teşkilat-ı Mahsusa'dan Ruşeni Bey de Kafkas İttihad ve Terakki Firkası'nın kurucularındandı.[70] Enver

[64] *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi* (ATASE), BDH, K. 3818, D.2, F. 001, F. 001-01, F. 001-02, F. 001-03, F. 001-04, F. 001-05, F. 001-06.

[65] *BCA*, 930.01.04.78.04, s. 1.

[66] *BCA*, 930.01.04.78.04, s. 4–5.

[67] *Dokumenti Po Politike Russkoy V Zakavkazi*, Osoboy Komissii pri Ministerstve İnostrannıh del Azerbaydjanskoy Respubliki, Baku, 1920, s. 227.

[68] Mehman Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan,* Herbi Neşriyyat, Bakü, 1999, s. 72-73.

[69] *Kafkasya Ahvaline Dair Rapor*, Karargâh-i Umumi İstihbarat Şubesi, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1918, s. 19.

[70] Touraj Atabaki, "Going East: The Ottomans' Secret Service Activities in Iran", *Iran and the First World War: A Battleground of the Great Powers*, Ed. Touraj Atabaki, I.B.Tauris, London, 2006, s. 41. Ruşeni Bey Mart 1918'de siyasi mümessil sıfatıyla Bakü'ye gitmiş, burada Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki Osmanlı yanlısı kesimlerle ilişkiye geçmiş ve Bakü'de bir istihbarat ağı kurmuştu. Bkz. Tadeusz Swietochowski, Russian Azerbiajan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 119-120. Ruşeni Bey Bakü Operasyonu nihayetlendiğinde dahi Kafkasya'da mühim görevlerde bulunmaya devam edecekti. Örneğin Bakü'deki Ermenilerin dini temsilcisi Bagrat'ın 9 Kasım 1918 tarihli mesajını iletme görevini üstlenen kişi yine bu Ruşeni Bey idi Bkz. *Les Grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises: 1914-1918*, Ed. Arthur Beylerian, Publications de la Sorbonne, Paris, 1983, s. 726.

Paşa ile doğrudan teması bulunan[71] Ruşeni ilhak yanlısıydı bu nedenle yazdığı bir istihbarat raporunda Kafkasya Müslümanlarının isteğinin Türkiye'ye ilhak olmak ve Türkiye bayrağı altında bir federasyon teşkili olduğunu ifade etmişti. Ruşeni Bey'e göre Ruslar çok zayıf bir durumdaydı, ellerini Kafkasya'dan çekmişlerdi, bu yüzden Kafkasya kapanın elinde kalacaktı. Osmanlıların Kafkasya'ya müdahalesinin etkisiyle Türkistan Türkleri'nin dahi uyanışı gerçekleşecekti.[72]

Bu dönemde Teşkilat-ı Mahsusa Kafkasyalılara yönelik propaganda çalışmalarını arttırma eğilimindeydi. Bu bağlamda Rusya Müslümanlarından Kamil bin Hacı İsmail'in Osmanlı hükümetinin rızası dâhilinde fikirler yayması için Köstence yoluyla Rusya'ya geçişine izin verilmesi kararı alınmıştı.[73] Suriye Valisi Tahsin Paşa ise var olan düzensizlik ortamında Kafkasya'da bir teşkilatlanmaya gitmek gerektiğini ifade etmişti. Emredildiği takdirde Dağıstanlılar ve diğer İslam ahalisinin bilinçlendirilmesi ve harekete geçirilmesi sağlanabilirdi, Ermeni çetelerine karşı çeteler teşkili lüzumluydu. Tahsin Paşa, Şeyh Şamilzade Kamil Paşa'nın nüfuzu ve prestiji nedeniyle Kafkasya'da faaliyet göstermesinin Osmanlı Hükümeti'nin menfaatine olduğunu bildirmişti.[74]

Yine 28 Şubat 1918 tarihli bir Kafkasya raporuna göre Kafkasya Müslümanlarının amacı Osmanlı Hükümeti ile birleşmek, arzusu ise Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya'ya girdiğini görmekti. Kafkasya'da 120 bin civarında silahlı Müslüman bulunuyor ve Türk ordusunu bekliyordu.[75] Aldığı bu bilgiler Enver Paşa'da Kafkasya harekâtı için uygun zamanın geldiği kanısını uyandırmıştı. Elde edilen yeni bilgilerden cesaret alan Enver Paşa zihnindeki Türklerin ve Müslümanların yaşadığı topraklarda Osmanlı kudretini tesis etme hayalini büyük bir açıklıkla Brest-Litovsk'taki Talat Paşa'yla paylaşmıştı. Enver Paşa merkezi Bakü'de olacak Kafkas şubesinin ve Türkistan, Afganistan, Kuzey Kafkasya'da benzer şubeleri tesis edecek bir teşkilatın kurulmasını lüzumlu görüyordu. Bu şubelerde görev yapabilecek yetenekli subaylar yanlarında birer ekiple beraber bu bölgelere gönderilecek ve bunlar Tahran'daki sefarete bağlanacaktı. Bu sefaretin idaresi için Enver'in ilk düşündüğü isim Altıncı Ordu

---

[71] Nuri Paşa Gence'deyken Ruşeni Bey'in de bölgeye gönderilmesini istemişti (Nuri Paşa'nın Başkumandanlık Vekâletine çektiği 12 Haziran 1918 tarihli telgraf, bkz. *ATASE*, BDH, K. 1857, D. 133, F. 003-21). Ruşeni Bey de 1918 Ağustos'unda Nuri Paşa tarafına gitmek talebinde bulunmuş Bkz. *ATASE*, BDH, K. 1857, D.133, F. 003-27), Enver Paşa ise Nuri Paşa'ya 12 Eylül 1918 tarihli mesajında Ruşeni Bey'in yakında Nuri Paşa'nın yanına ulaşacağını haber vermişti Bkz. *ATASE*, BDH, K. 1857, D. 133, F. 003-29

[72] *BOA*, HR. SYS. 2448/23.

[73] *BOA*, DH. EUM. SSM. 21/35(Harbiye Nezareti Umur-i Şarkiye Dairesi Ali Bey Başhampa'nın Askeri Pasaport Dairesi Müdiriyeti'ne 22 Mayıs 1918 tarihli yazısı)

[74] *BOA*, DH. KMS. 47/17(Suriye Valisi Tahsin Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 18 Şubat 1918 ve 21 Mart 1918 tarihli yazılar).

[75] *ATASE*, BDH, K. 2916, D. 487, F. 004(2. Kolordu 5. Tümen 12. Alay 4. Bölük'ten Şevket Alp'ın Kafkasya'ya dair 28 Şubat 1918 tarihli raporu).

kumandanı Halil Paşa'ydı.[76] Talat Paşa ise 8 Şubat 1918 tarihli cevabında Tahran'ın içinde bulunduğu durum nedeniyle böyle bir teşkilatın merkezi olamayacağını ifade etmişti.[77] Talat'ın bu uyarısını dikkate alan Enver Paşa kısa bir süre sonra benzer başka bir teşkilatlanma projesini Kazım Karabekir ile paylaşmıştı. 21 Şubat 1918'de, Enver Paşa, Birinci Ordu Komutanı Kazım (Karabekir) Bey'e çektiği telgrafta Kafkasya Müslümanlarının Rus Devrimi sonrası bağımsız devletler kurmak için kendilerinden yardım beklediğini, Osmanlı Devleti ve Kafkas Müslümanları arasındaki yakınlığı güçlendirmek için Bakü'de bir teşkilat kurulmakta olduğunu bildirmişti. Amaç Müslümanlara hem askeri teşkilat kurmak konusunda hem de sevk ve idarede yardımda bulunmaktı. Teşkilat yalnız harp zamanında faaliyet göstermeyecek harpten sonra da muhafaza edilecekti. Enver Paşa'nın teşkilatın başında görmek istediği kişi ise Kazım Karabekir'di.[78] Enver Paşa 23 Şubat 1918'de Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kazım Karabekir'e Bakü'ye gidip Azerbaycan Türkleri'ni organize etmeyi isteyip istemediğini sordu. Fakat Kazım Karabekir Enver'in önerisini reddetti.[79]

Bu yazışmalar gerçekleşmeden önce, Ruşeni Bey Enver Paşa'nın planlarıyla uyumlu bir dizi faaliyetin içindeydi. 23 Ocak 1918 tarihli bir İngiliz Askeri İstihbarat notuna göre Ruşeni Bey yanında bir din görevlisi ile birlikte İran'ı gezmekteydi. Burada amacı nüfusun hangi kısımlarının İngiliz yanlısı, Türk yanlısı ve Rus yanlısı olduğunu tespit etmekti.[80] 7 Şubat 1918'de Ruşeni Bey imzası ile Teşkilat-ı Mahsusa'nın Türkistan temsilcisi olarak adı geçen Abid Han isimli şahsa gönderilen yazıda bahsi geçenler ise yine Enver Paşa'nın yukarıdaki tasarımlarıyla ilişkiler içerir. Ruşeni Bey bu mektubunda Abid Han'a Bakü'de bulunan Bayburt eski Kaymakamı Yusuf Ziya Bey'in Türkistan'a geçerek buranın siyasi ve idari işlerinin tanzim edilmesinde kendine yardımcı olacağını, Türkistan'da bir *"İttihad ve Terakki"* fırkasının teşkil edileceğini belirtir. Fırkanın kurulmasının ardından Türkistan adına temsilciler seçilerek İstanbul'a gönderilecek, bunlar da Halife'ye (Sultan'a) Türkistan'ın ilhak arzusunu resmen ifade edeceklerdi. Türkistan'da bir harbiye mektebi açılacaktı; bu aşamada askeri teşkilatı sağlamak ve milli alaylar teşkil etmek için 9 subay Türkistan'a gönderilecekti.[81] Plan, hemen hemen Kafkasya'da uygulanan plan ile aynıydı. İttihad ve Terakki Fırkası adıyla yerli bir fırka kurulacak, askeri teşkilatlanma

[76] *TTK Arşivi*, Kazım Orbay Koleksiyonu, Dosya:2, No: 9(Enver Paşa'nın Brest-Litovsk'taki Sadrazam Talat Paşa'ya 3 Şubat 1918 tarihli telgrafı).

[77] *TTK Arşivi*, Kazım Orbay Koleksiyonu, Dosya:1, No: 73.

[78] *TTK Arşivi*, Kazım Orbay Koleksiyonu, Dosya:8, No: 155.

[79] Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi c.4*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, s. 189.

[80] *The National Archives* (TNA), WO 95/5042.

[81] Kudret Emiroğlu, "Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'ndan Türkistan İttihad ve Terakki Fırkası'na Bir Belge", *Kebikeç*, 26, 2008, s. 265-268.

için çaba sarf edilecek,[82] yerli ahalinin Osmanlı'ya ilhak isteğinde olduğu izlenimi uyandırılacaktı.[83] Tüm bunlar 1918'in başlarından itibaren Rusya ile ilgili yeni bir "grand strateji"nin oluşturulmaya çalışıldığını göstermektedir. Yüksek ihtimalle, Enver Paşa'nın zihnindeki "grand tasarım", Bolşeviklerin eski Çarlık coğrafyasının tümü üzerinde tahakküm kuracak kudrette olmadıkları varsayımına dayanıyordu. Enver Paşa, Türk-İslam bölgeleri üzerinde yeni bir güç merkezi oluşturma gayretindeydi. Bu yazışmaların gösterdiği üzere Enver Paşa'nın Müslüman-Türk halklarla birleşme ideali bir söylentiden ibaret değildi.

Millet Meclisi'nin Rusya'daki temsilcisi Ali Fuat Bey, 1921'de Moskova'da Enver Paşa ile görüşmesinde Enver'in kendisine İtilaf Devletleri tarafından olası işgal ihtimalini göz önüne alarak, işgale karşı bir dayanak noktası oluşturmak amacıyla 1918'de bir Kafkasya operasyonuna niyetlendiğini belirtmişti.[84] Yine Cebesoy'un bu aktardığını doğrulayacak bir biçimde Enver Paşa çevresi tarafından savaştan sonra Almanya'da çıkarılan *Liva-ül İslam* dergisinde Enver Paşa'nın mütarekeden evvel iki tümenin Kafkasya'da kalmasını temin ettiği, Kafkasya'ya 800 bin lira ve 100 bin tüfek gönderdiği ve bu suretle hazırladığı kuvvetin başına geçerek savaştan sonra oradan Anadolu'ya geçme hazırlığı yaptığı iddia edilmişti.[85] Diğer taraftan İstanbul'daki Alman konsolosunun Kafkas seyahatine dair Gence'de kaleme aldığı 14 Temmuz 1918 tarihli raporda Enver Paşa tarafından Kafkasya harekâtının başına geçirilecek olan Nuri Paşa'nın elli subay ile birlikte Türkistan ve Afganistan'a geçerek bir İslam ayaklanması çıkarmaya hazır olduğu ve Bakü'nün işgalinin bu iş için gereken kaynak ile cephaneyi sağlayacağı ifade edilmişti.[86] Nuri Paşa'nın Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne gönderdiği 23 Eylül 1918 tarihli telgrafı bu iddiayla tamamen örtüşüyordu. Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra burada gördüğü fabrikalardan ve sanayi tesislerinden çok etkilenmişti. Nuri Paşa bu telgrafta Bakü ellerinde

---

[82] Kafkasya'dan Seyfi imzasıyla gönderilen 30 Mart 1918 tarihli istihbarat raporuna göre Bakü civarında "mukaddes" alay namıyla Birinci Türkiye Alayı'nın teşkiline karar verilmişti; bu askeri teşkilatın kuruluşu ile savaş esirlerinden Kaymakam Mehmed Şükrü Bey idaresinde 30 esir subay ilgilenmekteydi. *ATASE*, BDH, K. 51, D. 243A, F. 001-05).

[83] Ahmed Refik(Altınay) de 1918 Mayıs'ında Batum'da bulunduğu dönemde Gence, Tiflis, Bakü, Karabağ gibi Kafkasya'nın değişik yerlerinden gelen Müslümanların Osmanlı'ya iltihak isteğini dillendirdiklerini belirtir. Bkz. Ahmed Refik Altınay, *Kafkas Yollarında*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 2001, 86-87. Yine Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye üyelerinden Batum Gürcü İslamlarının reisi Cemal Beyzade Celil Bey ile Ahıska havalisi İslam Cemiyeti üyelerinden Efraim Bey'in Rus esaretinden kurtulmuş 5. Kafkas Tümeni zabitlerinden Şevket Efendi aracılığıyla Kafkasya Müslümanları adına gönderdikleri mesajda İslam Gürcüleri ve Kafkasya Müslümanları'nın Osmanlı idaresinde yaşamaya karar verdiklerini ifade ettikleri iddia edilir. (Vehib Paşa'nın Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği 14 Şubat 1918 tarihli şifre, bkz. *ATASE*, BDH, K. 51, D. 243A, F. 001-04). Bu çağrıların ne kadar bağımsız bir iradeyle, Osmanlı teşkilatlarından hür bir biçimde yapıldıkları, istihbarat raporlarındaki iddiaların doğruluk düzeyleri bugün şüphelidir.

[84] Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953, s. 42-43.

[85] Haksız ve Lüzumsuz bir Ta'riz, *Liva-ül İslam*, 15 Eylül 1921, no. 13, s. 125.

[86] *Politika Germanii v Zakavkaze v 1918 v1918 godu: Sbornik Dokumentov*, Ed. G.V. Pipiya, Sabcota Sakartvelo, Tiflis, 1971, s. 64.

kaldığı takdirde Türklüğün istiklalini ve istikbalini temin edecek miktarda silah üretecek fabrikaların hazır bulunacağını belirtmişti.[87] Bu noktada Enver Paşa ve çevresinin 1918'deki Kafkasya'ya yönelme meselesini 1920'den sonra dönemin ruhuna uygun bir biçimde Bolşevik İhtilali sonrası bir grand stratejinin parçası olarak değil de Milli Mücadele'ye hazırlığın bir parçası olarak göstermeye çalışmış olmaları ihtimal dâhilindedir. Diğer taraftan Enver'in planlarının sürekli değiştiği göz önüne alındığında büyük savaşın sonlarına doğru Enver Paşa çevresinin gerçekten de Anadolu'nun da dâhil olduğu uzun vadeli bir stratejinin adımı olarak Kafkasya'ya yöneldiği söylenebilir.

Kafkasya Meselesi

Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler de Enver Paşa'nın planlarını hayata geçirmesini kolaylaştırmıştır. Mart 1918 sonu ve 1918 Nisan'ının başında Bakü'de Müslümanlar ile Bolşevik-Daşnak bloku arasında çıkan çatışmalarda binlerce kişi ölmüş, ardından Bolşeviklerin hâkimiyetindeki bir Bakü Sovyeti teşkil edilmişti. Bakü Sovyeti'nin bir askeri güç teşkil ederek Kafkasya'yı hâkimiyet alma operasyonunu başlatmaya niyetlenmesi üzerine, Batum Antlaşması'nın verdiği hakka dayanarak Azerbaycan Hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'ndan askeri yardım istemişti. Bunun üzerine Nuri Paşa'nın komutasında çoğunluğu Osmanlı askerinden oluşan İslam Ordusu adı altında bir kuvvet teşkil edilmiş, Gence'de karargâhını oluşturan bu askeri kuvvet Haziran-Temmuz çarpışmalarında Bakü Sovyeti kuvvetini yenilgiye uğratınca Bolşevikler de Ağustos'ta Bakü'de iktidarı diğer gruplara (SR'ler, Menşevikler, Daşnaklar) kaybetmişlerdi. Ağustos ayında Bakü'yü kuşatan İslam Ordusu, takviye kuvvetlerin de büyük desteğiyle 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirmişti.[88] Bolşevikler ve Osmanlılar arasındaki gerilimlerin zirve noktasını da bu mesele oluşturuyordu.

Bu dönemde Enver Paşa Kafkasya taarruzunun Merkezi Kuvvetler zaferine hizmet edeceğini düşünüyordu. Ama Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve diğer müttefiklerin katkısını hep küçümsemişti. Nitekim Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Bernstorff anılarında Türklerin kendileri için yaptıkları tek hizmetin Boğazlar'dan Rusya'ya gelen hizmeti durdurmak olduğunu yazmıştı.[89] Yine Bernstorff, Deutsche Bank Genel Menajeri von Gwinnen'e gönderdiği 23 Mart

[87] *ATASE*, BDH, K. 3820, D.12, F. 064-01(Nuri Paşa'nın Erkan-ı Harbiye Riyaseti'ne çektiği 24 Eylül 1918 tarihli şifre); *TTK Arşivi*

[88] Kafkasya operasyonun Osmanlı tarafındaki askeri yönlerine dair bilgi için bkz. Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara, 1996; Rüştü, *Büyük Harpte Bakü Yollarında*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1934. Ekim Devrimi'nden Ağustos 1918'e kadar Transkafkasya've özellikle Bakü meselesinde tarafların konumlanışına dair bkz. Yalçın Murgul, Bolshevik Vanguard in Action: The Case of The Baku Sovnarkom, 1917–18, *Revolutionary Russia*, 29:1, 2016, s. 66-91.

[89] Johann Heinrich Bernstorff, *Memoirs of Count Bernstorff*, Random House, New York,1936, s. 179.

1918 tarihli mektupta Rusya çöktüğü için Osmanlıların artık kendilerini yalnız bırakıp bırakmayacaklarının çok da önem taşımadığını, bütün müttefiklerinin kendileri için yük olmaktan öteye gitmediğini ifade etmişti.[90]

Bolşeviklerin Kafkasya'ya ve Bakü'ye müdahale şansı bu dönemde yok gibiydi. Bu aşamada Bakü krizinde Almanların Osmanlı üzerindeki tesirinden istifade yoluna gitmişlerdi. Bolşevikler Almanya'nın Çarlığın dirilişine dair endişesini koz olarak görüyordu. Berlin'deki Rus elçisi Adolf Yoffe Osmanlıların Moskova ataşemiliterine Bolşeviklerin aleyhine olacak gelişmelerin Almanlar için de olumsuzluk teşkil edeceğini, General Alekseev'in Rusya'daki çok önemli erzak kaynaklarından olan Kuban'dan Rusya'ya erzak gönderilmesini engellemesinin yarattığı aciliyet nedeniyle Rusya ve Almanya'nın anlaşma arayışında olduklarını söylemişti.[91]

Bolşeviklerle Almanlar arasındaki işbirliği arayışı 27 Ağustos 1918 Brest-Litovsk Ek Anlaşması'nın Sovyet temsilcisi Yoffe, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan von Hintze ve Johannes Kriege tarafından imzalanmalarıyla neticeye varmıştı. Antlaşmanın 6. Bölümü'ne göre Almanya üçüncü bir kuvvetin Bakü'ye girmesine engel olmaya gayret gösterecek; Rusya Almanya'ya Bakü'den çıkan petrolün dörtte birini verecek ya da sonradan belirlenecek bir asgari miktarı aylık olarak gönderecekti. Ayrıca, Rusya Almanya'ya Çar Hükümeti'nin neden olduğu zararların tazminatı ve Rus savaş esirlerinin Almanya'ya getirdiği ekonomik yükün bedeli olarak 6 milyar Deutsche Mark ödemeyi kabul etmişti.[92] 27 Ağustos Antlaşması Osmanlılar tarafından büyük tepki görmüştü. Zaten Ağustos ortası itibariyle Enver Paşa'nın Sultan ve halk nezdindeki prestiji iyiden iyiye azalmıştı[93]. Savaşın sonlarında İstanbul'da İngilizperestler kuvvetlenmişti.[94]

Eylül'de Berlin'e giden Talat Paşa burada son Alman-Sovyet anlaşmasına karşılık olarak Kafkasya sorununda İstanbul'un çözüm önerilerini sundu. Talat Paşa Alman karargâhında Kaiser Wilhelm, Hindenburg ve Ludendorff ile Türkistan'da askeri teşkilat icrası planları üzerine uzun görüşmeler yapmıştı. Ludendorff'un tavrından ise Bakü meselesinde Almanların kati olarak Osmanlıların duruşuna muhalif olduklarını fark etmişti. Buna rağmen Talat Paşa Türkistan projesi konusunu Alman makamlarına anlatmak için büyük çaba sarf edecekti.[95] Projeye göre Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Rusya'ya karşı tampon devletler haline getirilecekti; Gürcistan bir miktar arazisini Osmanlı

---

[90] *Age.*,s. 195.

[91] *ATASE*, BDH, K.526, D. 2051, F. 42, F. 42-01(Osmanlı Devleti'nin Moskova Ataşemiliterinin Berlin'den gönderdiği 14 Ağustos 1918 tarihli mesaj).

[92] Richard Pipes, *The Russian Revolution*, Knopf, New York, 1990*,* s. 663-664.

[93] *TNA*, CAB /24/145(22 Ağustos 1918 tarihli Doğu Raporu, s. 4).

[94] *BCA*,930.01.1.17.1, s. 16(Mehmed Emin Resulzade'nin Azerbaycan Dışişleri Bakanı Mehmed H. Hacinski'ye gönderdiği 6 Eylül 1918 tarihli mesaj).

[95] *BOA*, HR. SYS. 2374/1(Berlin'de bulunan Talat Paşa tarafından gönderilen 15 Eylül 1918 tarihli telgraf).

Devleti'ne terk edecekti; Bakü Azerbaycan'ın bir parçası olacak, Türkistan'daki 14 milyon Müslüman Almanya'nın da desteğiyle askeri olarak organize edilecek ve İngiltere ile Rusya'ya karşı bir savaş gücüne dönüştürülecekti.[96] Almanya ise 12 Eylül'de verdiği cevapta bütün bu taleplere olumsuz karşılık verdi.[97]

Sovyet Rusya'nın Osmanlıların Bakü'yü ele geçirişine tepkisi çok sert olmuştu. Sovyet Rusya Dış İlişkiler Komiseri Çiçerin, Yoffe aracılığıyla Berlin'deki Osmanlı temsilcilerine gönderdiği 20 Eylül tarihli notada Osmanlıları Brest-Litovsk Antlaşması'nı ihlal etmekle suçlayacaktı. Notanın bir bölümü Osmanlı askerlerinin Kafkasya ve Bakü'de yağma ve katliamlara karıştıkları iddiası üzerine inşa edilmişti ki bu Çiçerin'in meşruiyeti herkesin operasyonun başından beri başvurduğu sivil mağduriyeti retoriğine dayandırma çabasının bir ürünüydü ve Bolşevik propagandizminin izleri burada da çok belirgindi.[98]

Ahmed Nesimi Bey ise Çiçerin'e cevabında Osmanlı askeri harekâtının Osmanlı hududunu ve Kafkasya'nın güvenliğini tehdit eden İngilizler ve çetelere karşı yapıldığı için meşru olduğunu, Çiçerin'in bahsettiği yağma ve katliam olaylarının gerçeklerle uyuşmadığını savunuyordu. Üstelik Kars-Ardahan-Batum vilayetlerinin nüfusunun çoğunu Müslümanlar oluşturuyordu. Sovyet Rusya milletlerin kendi kaderini tayin hakkına iddia ettiği gibi itibar ediyorsa Kafkasya Cumhuriyetlerinin de kendi kaderlerini tayin hakkını tanımalıydı[99].

Diğer taraftan harbin sonunun yaklaştığını gören ve Almanların kendilerini desteklemediğini bilen Talat Paşa Yoffe ile olan 20 Eylül tarihli görüşmede Rusya'ya taviz verdi ve Yoffe'nin Osmanlı Devleti ve Sovyet Rusya arasında görüşmelerin başlayabilmesi için öne sürdüğü Azerbaycan'daki Türk kuvvetini geri çekme şartını hemen kabul etti.[100]

Bu gelişmeden sonra 23 Eylül'de Talat Paşa ve Von Hintze'nin imza koyduğu gizli bir protokol yapıldı. Protokole göre Kafkas cumhuriyetlerinin Osmanlılar tarafından tanınmasından dolayı Türkiye ve Rusya arasında gerginlik ortaya çıkması halinde Almanya bu ihtilafı bertaraf etmek için nüfuzunu kullanacaktı. Osmanlı Hükümeti ise İran, Azerbaycan ve Ermenistan'daki askerini geri çekecekti. Fakat aynı protokole göre Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da müstakil devletler teşkiline çalışma hususunda serbest bırakılmıştı. Dolayısıyla protokol, Kafkasya'da Çarlık sonrası dönemde Osmanlı Devleti'nin Türk-İslam coğrafyasında yayılma siyasetinin meşruiyetini hem

---

96 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire,1914-1918,* Delmar, New York, 1968, s. 194.

97 *BOA*, HR. SYS. 2397/6.

98 *BOA*, HR. SYS. 2303/10; Yu. V. Klyuçnikov ve Andrey Sabanin(editörler), *Mejdunarodnaya Politika Noveyşevo Vremeni v Dogorovah Notah i Deklaratsiyah*, Çast 2, İzdanie Litizdata NKİD, Moskva, 1926, s. 175-176)

99 *BOA*, HR. SYS. 2303/10

100 *BOA*, HR. SYS. 2374/1(Talat Paşa'nın 21 Eylül 1918 tarihli telgrafı).

tasdik ediyordu hem de ortaya koyuyordu ki Talat Paşa'nın Enver Paşa'ya 24 Eylül'de gönderdiği telgrafta üzerinde ilk üzerinde durduğu madde de buydu.[101] Osmanlı Devleti petrol, petrol sanayii, Tiflis-Bakü demiryolu hattı ve Bakü-Batum petrol mecralarının idaresinin Alman Hükümeti'ne tevdi edilmesi için Azerbaycan hükümeti üzerindeki nüfuzunu kullanmayı taahhüt etmişti. Yine Almanya, Kırım ve Rusya Müslümanlarının din ve kültürlerini muhafaza etme hakkını tanıyor, Osmanlı Devleti'nin bu unsurlar üzerindeki koruyuculuğunu bir anlamda kabul ediyordu. Karadeniz'deki Rus filosunun varlığı meselesinin kesin çözümü sonrası için de Almanya Osmanlı donanmasını takviye etmeyi taahhüt edecekti.[102]

Esasında cephedeki durum bu diplomatik faaliyetleri beyhude kılacaktı. Selanik Cephesi'ndeki İtilaf kuvvetlerinin komutanı Franchet d'Esperey'nin İstanbul üzerine taarruz etmesi ihtimali ortaya çıkmıştı.[103] 1 Ekim'de tarihin son büyük süvari zaferine sahne olan Megiddo Muharebesi'nde Allenby Osmanlı Ordusu'nu ağır bir yenilgiye uğratıyor ve Şam'ı ele geçiriyordu. Ekim ayının başlarında Berlin'e yaptığı seyahatten dönen Talat Paşa basın toplantısında Kafkasya konusunda Almanya ile olan ihtilafları hallettiğini söylemişti. Ancak aynı Talat Paşa basın toplantısından hemen sonra Ahmed Emin Bey (Yalman) ile yaptığı görüşmede her şeyin bittiğini ve savaşı kaybettiklerini itiraf edecekti[104]. Talat Paşa'nın dediği gibi artık savaş kaybedilmişti. İmparatorluk Bakü zaferinden çok kısa bir süre sonra yavaş yavaş kendi sonuna doğru, 30 Ekim 1918'deki Mondros Ateşkes Antlaşması ile başlayacak tarih sahnesinden silinme sürecine doğru ilerliyordu.

Sonuç

Şubat Devrimi, Fransız İhtilali'yle kıyaslanabilecek niteliklere sahip bir hadiseydi. Ancak gerçekleştiricilerinin hedefleri ve ideolojik motivasyonları söz konusu olduğunda Bolşevik İhtilali *"alışılmamış"* sıfatının yetmediği kadar istisnai niteliklere sahip bir meseleydi, dünya uygarlık tarihinde bir kırılmayı teşkil etmekteydi. 1905 Devrimi esnasında sadece birkaç bin üyeye sahip, 1917 senesinde Rusya'da çoğunluğu temsil etmeyen, ama buna rağmen Dünya Devrimi'ni hedefleyen bir radikal hareketin bir imparatorluk merkezinde iktidarı ele geçirmesinin ifade ettiği mana, Batı'daki siyasal elitler tarafından dahi ilk etapta pek idrak edilememişti.

Devrime kadar Bolşeviklerin büyük emperyal kuvvetler tarafından pek de önemsenmediği düşünüldüğünde Osmanlı devlet ricalinin Bolşevik İhtilali'ne

---

101 *BOA*, HR. SYS. 2374/1(Talat Paşa tarafından Enver Paşa'ya gönderilen 24 Eylül 1918 tarihli telgraf).

102 *BOA*, HR. SYS. 2303/14

103 Sabis, *age*., s. 291.

104 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt. 1*, Pera, İstanbul, 1997, s. 368.

muhteviyatına yönelik ilgisizliği doğal bir tarihsel durumdu. Bu tavır, Osmanlı'nın yaşam savaşı verdiği bir dönemin aciliyetleriyle ile ilişkilendirilebilse de entelektüel düzeyde bir zayıflığın da neticesiydi. Bolşevik İhtilali'nin etkilerine dair meclis tartışmalarında da görüldüğü üzere her ne kadar içinde bulunulan döneme göre birkaç ilgi çekici teşhis yapmış olsalar da mebuslar yüzeysel bilgileriyle yetinerek Bolşevik İhtilali'ne dair derinliksiz yorumlarda bulunmuşlardı. Bunda Osmanlılarda güçlü bir sol politik geleneğin bulunmayışının da tesiri vardı. Neticede İttihad ve Terakki liderliği tüm çağdaşlaşma ve milliyetçilik iddiasına karşın Batı düşüncesine yönelik sınırlı bir eğilim göstermişti. Bu lider grubunun Bolşevik İhtilali gibi meselelere yaklaşımında daha ziyade klasik emperyal zihniyetin temel amil olduğu gözlenmekteydi.

Dönem siyasal eliti, Bolşeviklerin toplumsal hedeflerinin ötesinde Bolşevik İhtilali'nin dünya çapında görülebilecek iktisadi ve ictimai etkilerine pek de ilgi göstermemişti. Enver Paşa çevresinin çıkardığı *Liva-ül İslam* dergisindeki savaş sonrası değerlendirmelerinde de bu sığlığın izleri görülmekteydi. İttihad ve Terakki eliti eylemi düşüncenin önüne koymuştu; bu yaklaşımın izleri Sovyetlere yönelik siyasette de belirgindi.

Enver Paşa ve ona yakın kesimler için Bolşevik İhtilali İstanbul'da giderek azalan prestiji telafi etmenin ve Doğu'da taze bir siyasal enerji üretmenin fırsatıydı. Osmanlı kamuoyunda başlangıçtaki Sovyet Rusya'ya karşı olan iyimser bakışın zamanla erozyona uğraması Enver Paşa gibi yayılmacılık yanlılarının kendi planlarını gerçekleştirebilmelerine elverişli bir siyasi atmosferin oluşmasını sağlamıştı. Neticede Osmanlılar için komünist devlet kimliği altında olsa dahi Rusya her zaman derin bir endişenin kaynağıydı. Enver Paşa Doğu stratejisini geliştirirken yüksek ihtimalle Bolşevik İhtilali'nin yarattığı kaosa odaklanmış, Bolşeviklerin eski Çarlık topraklarında kontrolü sağlayamayacağı düşüncesini esas almıştı. Bunda Rusya'daki düzensizliğin süreklileşeceğine vurgu yapan Osmanlı diplomatik görevlilerinin de payı büyüktü. Osmanlı gözlemcileri ve Rusya Müslümanlarının bazı siyasal figürleri, fırsat bu fırsattır diyerek Osmanlı Hükümeti'ne harekete geçme çağrısında bulunmuşlardı. Ancak geleneksel manada planlamayla ilgili hep sorunlar yaşamış bir devletin bu kadar kısa bir sürede şekillendirici konumuna sıçrama yapması idealist bazı yöneticilere rağmen mümkün değildi. Ayrıca Enver Paşa biraz da işitmek istediklerini dikkate alıyordu. Bazı diplomatik görevliler Osmanlı Hükümeti'ni Rusya'daki vaziyetin pek de lehlerine olmadığı konusunda uyarmıştı.

Ocak 1918'de, Petrograd'daki Osmanlı temsil heyeti üyelerinden Remzi Paşa Rus Azerbaycanı Müslümanlarının Kafkasya Hıristiyanlarına göre teşkilatlanmada gayet geride olduklarının, nitelikli ve okur-yazar insan gücü söz konusu olduğunda ise nispeten zayıf bir vaziyette bulunduklarını ifade etmiş, Transkafkasya'daki Müslüman hareketinin geleceği konusunda pek de iyimser

olmadığını ortaya koymuştu.[105] Üstelik bu tip uyarılar yeni değildi. Daha 1914 senesinde Petrograd Sefiri Vekili Fahreddin Bey, Rusya'da bulunan Müslümanların büyük bölümünün cehalet ve sefalet içinde yaşadığını, her ne kadar Müslümanlar Osmanlı Devleti'ne yakın gözükse de olası bir Osmanlı-Rus ihtilafında bunların desteğine pek itimad edilemeyeceğini belirtmişti.[106]

Osmanlı devlet erkânı Bolşevik İhtilali'ni bir stratejik mesele olarak ele almış; bu meselenin detaylarının fazla da üzerinde durmamış; ardından büyük hedeflerin peşine düşmüştü. Ancak, Osmanlılar Rus Devrimi'nin niteliğiyle ilgili yeteri kadar bilgi sahibi olmadığı gibi Türk-İslam coğrafyasındaki siyasal hareketler söz konusu olduğunda hazır ve organize vaziyette değildi. Örneğin Arslan Han Hoyski 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyetler yürütmeye başlayıncaya kadar Kafkasya Müslümanları arasında çok ünlü olan Hoyski ailesinin varlığından bile habersizdi. Hoyski ailesinin varlığı, Anadolu'da görüşmeler yürüten Arslan Han Hoyski'nin kimliğinin tahkikatı neticesinde, Difai'nin liderlerinden ve Osmanlı tabiiyetine geçmiş olan Ahmed Agayev'in (Ahmet Ağaoğlu) kendisiyle ilgili olumlu görüş bildirmesi üzerine anlaşılmıştı.[107] Yine 2 Mart 1916'da Musul Vilayeti 'ne çekilen şifrede Arslan Han Hoyski isimli bir şahsın ahval ve hareketi hakkında bilgi isteniyordu.[108] İlişkiler bu kadar gevşek ve düzensizdi. İttihad ve Terakki, çok iddialı "grand stratejileri"ni hayata geçirecek disiplinli ve şuurlu bir *"avangard"* dan, idrak ettiği siyaseti istediği gibi tatbik etmesini sağlayacak eğitimli ve ülkücü insan kaynağından mahrumdu. Turan, devleti idare eden bir azınlığın hakikatlerle ilgisi olmayan taktiksel düşüncelerinden türemiş bir ham hayalden ibaretti.

Gündelik siyasal olaylara devrimin taraflarının niteliğinden daha fazla odaklanan, Çarlık coğrafyasındaki politik kültürün üzerinde fazla durmayan Osmanlılar, Çarlık'tan kalmış toprakları koruyamamış bir yeni Rusya üzerine gelecek planlarını inşa etmişlerdi. Fakat Bolşevikler güçlü iradeleri, kumanda kabiliyetleri, yüksek disiplinleri, açık hedef koyabilmeleri ve silahlı güçleri etkin bir biçimde kullanıp seferber edebilmeleri nedeniyle yeni Rusya'yı idare

---

[105] *BOA*, HR. HMŞ. İŞO 235/13(St. Petersburg'daki temsilci heyeti üyelerinden Remzi Paşa'nın Rusya'nın ahvali hakkındaki 28 Ocak 1918 tarihli raporu).

[106] *BOA*, HR. SYS. 2376/19.

[107] Van Valisi Cevdet Bey'e çekilen şifre, 20 Şubat 1915(Rumi 7 Şubat 1330) *BOA* DH. EUM. 2. Şb. 5/41.

[108] *BOA*, DH. ŞFR. 61/170. Aslan Han Hoyski Osmanlı himayesinde bulunduğu dönemde çeşitli sıkıntılara sebebiyet vermişti. Musul Valisi'nin çektiği 12 Mart 1916(Rumi 28 Şubat 1331) tarihli şifreye göre Naci Bey'in(burada bahsedilen şahıs büyük ihtimalle Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Kafkasya müfettişi görevlendirilen ve İran'da müfreze komutanlığı da yapmış olan Ömer Naci Bey'dir.) himayesinde Musul'a gelen Aslan Han Hoyski burada Savuçbulak süvari müfrezesi kumandanlığına getirilmiş, görevinde gösterdiği iradesizlik nedeniyle başarısız olmuş, amirlerinin emirlerine itaat göstermeyip aşiretlerle ters düşmüş, nihayetinde ise firar etmişti. Bkz. *BOA*, DH. EUM. 2 Şb. 19/15. Görüldüğü üzere Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Kafkasyalılarla ilişkilerde karşılıklı olarak ciddi güvensizlikler mevcuttu.

edebilecek en önemli alternatif görüntüsündeydi. Dahası Bolşevikler kitleleri ve siyasal grupları değerlendirirken rakipleri kadar gevşek değillerdi; düşmanın belirlenip temizlenmesi sorunsalını siyasal stratejilerinin merkezine oturtmuşlardı. Bu nitelikleri sayesinde Rusya'da kendilerine karşı olan bütün güçleri silmiş, Rus olmayan halkların bağımsızlık hareketlerini kısa sayılabilecek bir sürede yenilgiye uğratmışlardı.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA)

930.01.1.17.1

930.01.04.78.04

Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube (DH. EUM. 2. Şb)

5/41; 19/15

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 5. Şube (DH. EUM. 5. Şb)

55/27

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi (DH. EUM. SSM.)

21/35

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus (DH. KMS.)

47/17

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

61/170; 90/204; 91/154

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR. SFR.04..)

287/17; 287/57

Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO.)

235/13

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.)

2295/3; 2296/1; 2296A/2; 2296A/3; 2303/10; 2303/14; 2341/48; 2368/1; 2368/2; 2369/2; 2370/1; 2374/1; 2376/19; 2397/5; 2397/6; 2448/23; 2450/4; 2450/5; 2453/48; 2458/2

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi(ATASE)

Birinci Dünya Harbi (BDH)

K. 51, D. 243A, F. 001-04.

K. 51, D. 243A, F. 001-05

K. 526, D. 2051, F. 42, F. 42-01

K. 1857, D. 133, F. 003-21

K. 1857, D.133, F. 003-27

K. 1857, D. 133, F. 003-29

K. 2916, D. 487, F. 004

K. 3820, D.12, F. 064-01

K. 3818, D.2, F. 001- F. 001-06

The National Archives(TNA), London

The Cabinet Papers (CAB)

24/145

War Office (WO)

95/5042

Türk Tarih Kurumu(TTK) Arşivi

Kazım Orbay Koleksiyonu

Dosya:1, No: 73

Dosya:2, No: 9

Dosya:2, No: 17

Dosya:2, No: 21

Dosya:8, No: 155

Çalışmalar ve Basılı Belgeler

ALLEN W. E. D. ve MURATOFF P.(1953) *Caucasian Battlefields: A History of The Wars on The Turco-Caucasian Border 1828-1921*, University Press, Cambridge.

ALTINAY Ahmed Refik (2001) *Kafkas Yollarında*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.

ATABAKI Touraj (2006) Going East: The Ottomans' Secret Service Activities in Iran, Iran and the First World War: A Battleground of the Great Powers, *Iran and the First World War*, Touraj Atabaki (editör), I.B.Tauris, London, s. 29-42.

BAYUR Yusuf Hikmet (1965) Birinci Genel Savaş'tan Sonra Yapılan Barış ve Antlaşmalarımız I, Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918), *Belleten* XXIX/115, 1965, s. 499–516.

BERNSTORFF Johann Heinrich (1936) *Memoirs of Count Bernstorff*, Random House, New York.

CEBESOY Ali Fuat (1953) *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, Istanbul.

ÇAKMAK Fevzi (1936) *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri: Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da 1935 de Akademide Verilen Konferanslar*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara.

Dokumenti Po Politike Russkoy V Zakavkazi(1920) Osoboy Komissii pri Ministerstve İnostrannıh del Azerbaydjanskoy Respubliki, Baku.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR 1:7 Noyabrya 1917 g. -31 Dekabrya 1918 g. (1959), Gosudarstvennoe İzbadetelstvo, Moskva.

EMİROĞLU Kudret (2008) Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası'ndan Türkistan İttihad ve Terakki Fırkası'na Bir Belge, *Kebikeç*, 26, s. 265-268.

GUZE Felix (1932) *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Askeri Matbaa, İstanbul.

Haksız ve Lüzumsuz bir Ta'riz (1921) *Liva-ül İslam*, 15 Eylül, no. 13, s. 125-128.

Kafkasya Ahvaline Dair Rapor (1918) Karargâh-i Umumi İstihbarat Şubesi, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet.

KARABEKİR Kâzım(2000) *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre, İstanbul.

KAZEMZADEH Firuz (1951) *The Struggle For Transcaucasia, 1917-1921*, Templar Press, Birmingham.

KILIÇ Selami (1998) *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)*, Dergâh, İstanbul.

KLYUÇNİKOV Yu. V. ve SABANİN Andrey (1926) *Mejdunarodnaya Politika Noveyşevo Vremeni v Dogorovah Notah i Deklaratsiyah, Çast 2*, İzdanie Litizdata NKİD, Moskva.

KURAT Akdes Nimet (1967) Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, Belleten*, Cilt XXXI, Sayı 123, 1967, s. 375-413.

KURAT Akdes Nimet (1970) *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi, Ankara.

KOCABAŞOĞLU Uygur ve BERGE Metin (1994) *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara.

LENİN V. I. (1974) *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Savaşları*, Çev. Tektaş Ağaoğlu, Ant Yayınları, İstanbul.

Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises : 1914-1918 (1983) Ed. Arthur Beylerian, Publications de la Sorbonne, Paris.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (1991) Devre 3, Cilt 1, İçtima 4, TBMM Basımevi, Ankara.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (1991) Devre 3, Cilt 2, İçtima 4, TBMM Basımevi, Ankara.

MURGUL Yalçın (2016) Bolshevik Vanguard in Action: The Case of The Baku Sovnarkom, 1917–18, *Revolutionary Russia*, 29 : 1, s. 66-91.

Mustafa Suphi ve Yoldaşları (1977) Güncel Yayınlar, İstanbul.

MÜHLMANN Carl (1940) *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis Im Veltkriege*, Koehler, Leipzig.

PIPES Richard (1990) *The Russian Revolution*, Knopf, New York.

Politika Germanii v Zakavkaze v 1918 v 1918 godu: Sbornik Dokumentov (1971) Ed. PİPİYA G.V. Sabcota Sakartvelo, Tiflis.

Rus Kızılordu ve Donanmasının Tenkisi (1918) Matbaa-i Askeriye, İstanbul.

Rusya'dan Mevsuk Malumat (1918) Matbaa-i Askeriye, Dersaadet.

Rusya'nın Ahval-i Hazırası Hakkında Rapor (1918) Matbaa-i Askeriye, İstanbul.

RÜŞTÜ (1934) *Büyük Harpte Bakü Yollarında*, Askeri Matbaa, İstanbul.

SABİS, Ali İhsan (1991), *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi* c.4, Nehir Yayınları, İstanbul.

SERGE Victor (1972) *Year One of The Russian Revolution*, Holt, Rinehart and Winston, Chicago.

SÜLEYMANOV Mehman (1999), *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Neşriyyat, Bakü.

ŞAHİN Enis (2002) *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları(1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

TRUMPENER, Ulrich (1968) *Germany and the Ottoman Empire,1914-1918*, Delmar, New York.

TUNÇAY Mete (1978) *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

TÜRKGELDİ Emin Ali (1986) Brest-Litowsk Konferansı Hatıraları, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 13, s. 46-53.

VOLINE (1974), *The Unknown Revolution 1917–1921*, Free Life Editions, New York.

YALMAN Ahmed Emin (1997) *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt 1, Pera, İstanbul.

YÜCEER Nasır (1996) Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara.

WHEELER-BENNETT John W. (1971) *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace March 1918, The Norton Library*, New York.

ZÜRRER Werner (1978) *Kaukasien 1918–1921: Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer*, Droste Verlag, Düsseldorf.